

БАТАЛЬЙОН НЕОБМУНДИРОВАНИХ

ПОВІСТЬ

Сімдесят мільйонів жителів СРСР опинились в окупації за два роки війни. Почався наступ Радянської Армії. І їх, ненавчених і необстріляних, молодих і старшого віку, тих, для кого була графа в анкеті "Чи перебував в окупації?", кидали в саме пекло війни – щоб ВИБИТИ! Адже кожна людина була під підозрою, цих солдатів, хоч і не були вони штрафниками, кидали під кинджальний вогонь, ними "затикали дірки" на фронтах, вони йшли в атаки беззбройними.

Згадаймо А. Дімарова, його спогади "Прожити й розповісти". Командир наказав набрати цегли: кинеш – німець подумає, що граната, злякається, бери його автомат, пристрель – і вперед. Геноцид голоду 1933 року перейшов у військовий геноцид. От і ця повість, написана ще в часи М. Хрущова, донесла до нас життєву правду у художньому втіленні про жителів сіл Південної України, котрих кинули в атаку зі словами: "Зброю добудете в бою". І ненавчені, незброєні, необмундировані сільські хлопці і дядьки форсували Дніпро, закріпилися на плацдармі, героїчно відбивали атаки (зброя вже була!), а потім викликали вогонь на себе.

Коли ж на правий берег переправився полк, потім – ціла армія, командуючий просить дати йому списки героїв. З чотирьохсот залишилося дванадцять чоловік. Але полк не мав навіть списків батальйону. Його навіть не обмундирували, не взяли на постачання. Що, ті дванадцять навіть каші не заслужили? Олесь Гончар так сказав про повість: "Це винятково чесний в українській літературі твір, у якому правдиво розкрито трагедію українського народу у Другій світовій війні, коли всіх, хто був на окупованих землях, тодішня державна система вважала за потенційних ворогів... То було схоже на ідеологічну помсту тим, кому в цивілізованому світі належало б співчувати".

Братові Михайлу, який загинув на фронті під час Другої світової війни необмундированим, присвячую...

I

Ви, очевидно, знали їх, наші довоєнні південно-українські

села. Одні з вас проїжджали через них, мандруючи в Крим, на сонячні пляжі, інші були там учителями чи уповноваженими по заготівлі хліба, м'яса, молока, ще інші проходили потім через степові села на фронт чи відступали з фронтом і бачили, якими вони зеленими та чепурними були на початку війни, які лани лежали довкола них – цілі моря дорідної пшениці, стеблистої кукурудзи, золотоголових соняшників. Хати в степах лише подекуди вкриті соломкою чи очеретом, більшість – під черепицею. А проте і ті, і другі – акуратні, чистенькі, завжди побілені. За хатою чи перед хатою – сад, як і в Центральній Україні. І звичаї тут ті самі: хазяї не замикають, ідучи з дому, дверей, не цураються гостей, кличуть на свято родичів і сусідів, люблять повеселитися... Де-де, а тут здавна знали, що таке труд до сьомого поту, уміли шанувати дружбу і не зносили наруги, не корилися ні панові, ні урядникові, ні царським законам. Тут багато чого любили і ненавиділи, та над усе любили землю і труд на ній. Бо земля та нелегко далася степовикам. За неї не раз і не двічі клали у січах з татарами голови, потім обробляли, з дикого колись поля робили культурний, завітчаний садами край.

Можливо, саме тому люди тут такі незалежно-горді і такі співчутливі, особливо в лиху годину. Пам'ятаєте жінок, що стояли за ворітьми і плакали, проводжаючи нас, незнайомих їм чоловіків, на фронт, а через місяць-півтора виносили на шлях молоко, напували поранених чи стомлених кількадечним відступом бійців?

Як вони дивилися тоді нам у вічі, як тривожно і несміливо питали: "Відступаєте? А що ж буде з нами?"

Бійці мовчки простували на схід, а вони лишалися край дороги й не знали, куди подіти себе, дітей своїх. Бо чули вразливим жіночим серцем, що наближається велике лихо, і не комусь іншому – їм, матерям, доведеться зустрічатися з ним віч-на-віч.

Жінки ті не нарікали тоді на нас за те, що полишаємо їх напризволяще, як дорікали їм по визволенню ті, що були по другий бік воєнного лихоліття, за дволітне перебування під німецькою окупацією. Навпаки, давали тим із нас, що потрапили в біду, нічліг, постачали їжею, охоче переховували поранених, хоч добре знали, що за все те доведеться розплачуватись: іде боротьба не з кимось там – з фашистами. Та й не вперше їм нести її, кормигу воєнної неволі. Усе то нащадки Марусі Богуславки, чигиринців і полтавців, які знали і татарську навалу, і турецьку неволю, і панську сваволю, були і воїнами, і орачами, і невольницями, і повстанцями в буремні роки революцій.

Хто-хто, а степовики не ждали від чужинців добра, одначе й не сподівалися, що принесене ними лихо буде таким пекельно-кривавим і жорстоким. Фашисти мали їх ні за що, не щадили навіть, як щадили свого часу татари, коли вели на арканах на невольницькі ринки. Тоді вони цінувалися як товар, як робоча

сила, тепер не зважали на їхні золоті руки, на роботяшу вдачу. Полонених зганяли в численні табори і тримали під відкритим небом, за колючим дротом. По кілька днів не давали їм їсти, хоч довкола гинули безмежні лани незібраної пшениці, визрівала картопля, наливалася в качанах кукурудза. А коли їй давали щось, то не як людям – кидали за дрiт, мов собакам, і довго сміялися, спостерігаючи, як кидається на один буряк з десяток здичавілих від голоду бранців.

Люди гинули як мухи – від ран, від виснаження, від хвороб, а завойовники байдуже дивилися на те, навіть не кожного дня підбирали трупи. Бо їм вистачало робочих рук, для них ця дармова сила не становила вже такої цінності, як становила колись для татар.

Рятунку, здавалося, не було – довкола таборів стояли кулемети, по дротах ішов електричний струм. Єдине, чим могли зарадити собі в цій скруті, – втекти. І полонені втікали. Гинули під кулями, проте ухитрялися і втікали. Це від них пішли по селах чутки про табори смерті, і степовички не стали зважати на небезпеку, за сотні кілометрів ішли до колючих загорож і правдами та неправдами визволяли своїх чоловіків, наречених. А коли не знаходили чи не заставали живими своїх, рятували чужих – росіян, грузинів, білорусів.

Так з'явилися по селах чоловіки. Негусто їх було, та вони все-таки були. Аж ось надійшла весна, об'явилася нова скрута – і фашисти згадали про них, не так про них, як про дітей їхніх. Не питали, хочуть вони того чи не хочуть, зганяли з усіх усюд на станції, саджали силоміць у вагони і везли до свого рейху. Одних – у прислугу, інших – на хімічні заводи, у шахти та каменоломні. З непокірними розправлялися як із полоненими, а хто пробував утікати, того вбивали на місці, і без всякого жалю чи докору сумління.

Бо їх теж було багато, вони не становили якоїсь цінності.

Села не були вже такими вибіленими і прибраними, як тоді, коли ми полишали їх. Горе народу і сум народу наклали на них свою похмуру печать. Та вони ще стояли, принаймні до тих пір, поки ми не погнали фашистів із берегів Волги, потім із Дону і Кальміусу, Міусу і Дінця. Гітлерівці не хотіли поступатися населеними пунктами Лівобережної України, особливо крупними, однак вони їй не надіялись уже стримати наступ радянських військ у степах, спішно відводили тили, прикривали відступ поріділими піхотними і танковими дивізіями.

Невдачі дратували командирів ворожих з'єднань, і вони не знали, на кому зігнати зло. Армія гнала їх що не день, то швидше, на армії не могли помститися за невдачі і тому помщалися на селянах і селянських хатах. Фронт був ще далеко, лише вночі можна було почути гуркіт артилерійської канонади, а по селах їздили вже мотоциклісти і примушували людей евакуйовуватися в німецький тил, за Дніпро.

Степовики не сподівалися такого і бігли, налякані, радитися із сусідами.

- Як же нам бути? Що робити?

- Самі не знаємо. Може, пересидимо у Веселому? Це все-таки далеко від проїжджої дороги.

- Довго не всидимо. Кажуть, усіх женуть за Дніпро, отож і там знайдуть нас.

- Ой лишенько! Що ж воно буде? Скільки ждали своїх, і на тобі, підемо не знати куди, невідомо чому. Що вже не було тут, та був притулок, а там і притулку не буде.

Це найстрашніше для них, селян, – позбутися своєї хати. Колись вони трималися отак власної землі, не уявляли, як можна жити без неї. Але хата – це щось важливіше, ніж власна земля. Хата – це пристанище. Не стане її – і вони втратять свій корінь, зсохнуть, як зсихає зірване вітром перекотиполе.

Голова пухне від думок, а тут і думати ніколи.

Тоді заговорили старі:

- Ось що, діти. Беріть теплий одяг, беріть онучат та йдіть у степ.

- Але ж степ як степ, там нас одразу знайдуть.

- Не так уже й одразу. Виберіть глухі місця, зарийтеся в землю та й сидіть мовчки. Гляди, обмине лихо. А коли ні, то на те Божа воля, іншої ради немає.

- А ви?

- Ми вже своє віджили. Що буде, те й буде. Не кинемо ж на цих агелів добро своє – і корову, і хату, і все, що в хаті.

II

Чого тільки не передумали вони, ховаючись у степах, по виритих серед бур'янів та глухих полезахисних смуг лисячих норах! Спершу дослухалися, чи не йдуть по них німці, потім молилися, щоб обминуло лихо, а коли вичерпувалися молитви, згадували минуле: одні – як ховалися у громадянську війну від денікінців та махновців, інші – як жили за добрих мирних часів, особливо коли парубкували.

Вони тоді ходили ще в "індусах", і землі їхні були в оцих глухих місцях, на межі з веселянами. Батьки через кожні два роки залишали тут шматки поля під пустирі. Вдень діти пасли на них корови, а на ніч їх, парубків, присилали з кіньми, особливо під свята. Ну, а парубкам як парубкам: не сиділося, звичайно, на пустирищі. Степ довкола як море, а ніч улітку така, що й мертвого підніме з домовини, – тепла та місячна, тиха та врочиста! Од чарів її аж серце завмирало у грудях, од співу коників у степу аж дух перехоплювало. А тут ще пісня зачується, і де вже хлопцям усидіти – ідуть на пісню чи на вогнище, шукають товариства.

Одного разу воно траплялося десь неподалік і на дубівчанських землях, іншого – треба було іти за кілька гін, на веселянські баштани, де часто збиралася молодь, особливо дівчата-полільниці. А де дівчата, там є, звичайно, і хлопці, а де багато хлопців, а мало дівчат, там обов'язково зчиниться бійка.

Заводієм у них був тоді Кирило Вернидуб. Зараз він чорта в

дугу зігне, а парубком і поготів. Та й красень був неабиякий. Пришили одного разу до веселян, ті саме сиділи біля вогнища, слухали чиїсь теревені.

- Здрастуйте! – привіталися.

- Здрастуйте.

- Можна до гурту?

- А хто ви такі будете і чого вам тут треба?

- Дубівчани ми. А що?

- Та нічого...

Сіли, слухають. Потім і своє вкинуть слово. Дівчата - "хі-хі!". А дубівчани знову слово. Як на те, Кирило нагледів серед них одну, почав залицятися. А в неї - Орисею звали - був уже хлопець із веселян. Побачив той, до чого йдеться, - і в пузир. Ну, а Кирила тільки зачепи - розвернувся та хрясь по пиці... Що зчинилося тоді! Веселяни знали, з ким мають справу, - одразу взялися за сапи. Дубівчани теж не розгубилися, розвалили курінь, розібрали дрючки - і на веселян. Як зчепилися - не розбереш у темряві, де вороги, де друзі. Крик, галас, метушня. Одного Кирила тільки й видно було по почерку: мов вихор налітав на своїх ворогів, одним махом вибивав із рук сапи, нерідко валив і парубків.

Перемога була, звичайно, за дубівчанами, та бійка на тому не закінчилася. Кирило не стримавсь-таки, поїхав однієї неділі до Орисі у Веселе. А там його підстерегли і побили. Побили добре, однак він знайшов у собі силу вилізти на коня і добратися додому. Як побачили його дубівчани (а були саме напідпитку), не питали, хто бив і за що бив. Одні - за вила, інші - за ключки і на коней.

Хто знає, чим закінчилася би бійка, коли б не вийшов наперед голова Веселянської сільради і не знайшов таке слово, яке спинило, а потім і втихомирило дубівчан.

- Ваші головорізи побили нашого хлопця. Ми вимагаємо видати їх нам! - наполягали дубівчани.

- Гаразд! - заспокоював їх голова сільради. - Ми покараємо винних.

- Що нам ваші покарання! Ми самі зуміємо покарати їх!

- Зрозумійте, громадяни. Це ж буде самосуд, вас за це теж судитимуть.

- А дулі! Ми діємо справедливо. Виводьте своїх душолюбів, а то усім не поздоровиться!

- Хлопці, та ми ж свої люди, - виступив на допомогу голові якийсь дідусь із істиком (розмова розмовою, а захищатись будь готов). - Невже не можна домовитись та й помиритись, як колись бувало? Нехай наші хлопці ставлять могорича, вип'ємо отут, та й ділу кінець. Чи ми вперше б'ємося, чи нас теж не били у свій час ваші дубівчани?

Це трохи вгамувало вершників.

- А що скаже Кирило?

Кирило Вернидуб не міг сидіти на коні, його привезли сюди на возі.

- На чорта мені їхній могорич! - відпльовується він запе-

ченою на губах кров'ю. - Хай оддадуть за мене Орисю, інакше я не помирюсь!

- Так це ж інша річ! - весело вигукнув дід. - Остапе, де ти там? Веди мерщій свою дівчину.

- Чекайте, діду, - зупинив його голова. - Так теж не можна.

- А ми по закону. Ми по закону, товаришу Гайворон... Як дівка скаже, так тому й бути. Захоче - хай іде, а не захоче - силувати не будемо. Тоді вже вибачайте, - звернувся до дубівчан, - бийтесь не бийтесь, а силувати не будемо. Так ми всі думаємо, так і советська власть гласить.

Орися погодилася вийти за Кирила заміж, та дубівчани не погодилися миритися таким кандибобером.

- Весілля весіллям, - сказали вони, - а могорич зараз. Даром за дванадцять кілометрів коні гнали, чи що?

Добре погуляли тоді, п'ючи могорич, а ще краще гуляли потім у Кирила на весіллі.

Зараз ніхто вже точно не пам'ятає, з чого почалася ворожнеча між дубівчанами і веселянами. А почалася вона, мабуть, дуже давно, бо не тільки батьки - діди і прадіди ворогували. Ходять чутки, ніби все це через землю. Дубівчани - старе козацьке село, а веселян пан якийсь привів сюди і посадив на їхні, дубівчанські, землі. З тих пір і ворогують.

Думаєте, отой могорич, що пили за Кирила, останній? Де там! І після Кирилового весілля були сутички. Та ще й які. Аж колективізація примирила. Не одразу, правда, і не зовсім, однак примирила.

...Удень степовики не вилазили з нір. Сиділи тихо, подалі один від одного. А увечері, навпаки, тягнулись до гурту. Погомоняють, відведуть душу та й знов ідуть у вириті між бур'янами окопи.

Як їх принизила німчура! Вони ж колись ні Бога, ні чорта не боялися. А тепер утекли, бач, із села, по норах ховаються, мов ті кроти. Це ж така ганьба, що не тільки їм - дітям їхнім соромно буде і перед селом, і перед землею дідівською. Як могло таке статися? Чому так сталося?

А фронт наближався. Тепер уже чулися не тільки гарматні, а й кулеметні постріли, над степами що не день, то частіше пролітали червонозорі літаки, іноді вони спускалися мало не до землі, і люди привітно махали їм руками.

Увечері хтось із молоді пробрався до Дубівки і повернувся звідти пригнічений, зі сльозами на очах.

- У селі таке робиться, - розповідав, - слухати страшно. Худоба реве, аж серце крається...

- Бідна скотина. Це ж вона три дні уже не поєна, не годована.

- А що ж буде, коли наші не прийдуть і завтра, і післязавтра? Доведеться вилазити, іти в село.

Гітлерівці заврушилися невдовзі, всю ніч гули їхні машини на стовповій дорозі - по всьому видно було, прямують на Дубівку. Однак у Дубівці не зупинилися, пішли далі. Це порадувало втікачів. Думали, усе вже. Прийдуть завтра наші - і

все, настане кінець їхнім мукам!

Та поспішили радіти. Німці справді не затрималися в селі, проте й не залишили його. На світанку в Дубівці почулися автоматні черги, потім спалахнули крайні од сходу хати, і пішов гуляти вогонь із двору у двір, з вулиці на вулицю.

- Гляньте, вони палять наше село!

- Ой Боже! А як же люди, худоба?

- Отож по них і стріляють, мабуть.

Степовики не оберігались уже. Повисовувались зі схованок, перегукуються. Потім чоловіки залишили жінок із дітьми в окопах, зішлися в полезахисній смузі.

- Що робитимемо, хлопці? Село ж горить, гляньте, скільки спалахів піднялося над Дубівкою!

- А що ти зробиш? То автоматники, голими руками їх не візьмеш.

Відповідь резонна, але ж горять хати, горить їхне пристаніще, без якого вони і селяни не селяни, і люди не люди.

- Як знаєте, хлопці, а я пішов, — сказав Остап Варяниця. — У мене шестеро дітей, куди я подіну їх, як сплять хату?

- Не жартуй, Остапе, — зупиняють його сусіди. — Що ти їм зробиш, німцям? Краще вже себе побережи. Будеш живий, то й хата буде, а підеш туди — пристрелять к лихій годині, і не буде тоді у дітей ні хати, ні батька.

- Не пристрелять, — стоїть на своєму Варяниця. — Підберуся посадкою до кукурудзи, а там кукурудзою на городи. Вони ж ото палять та й ідуть, гляди, встигну погасити.

І він полишає дубівчан. А ті стоять, дивляться отетеріло йому услід.

- Пропаде чоловік.

- А може, він правду каже? Вони ж підпалюють та й тікають.

- Гляди, втечуть. Не встигнеш із кукурудзиння вискочити, як носом кльнеш. Полосонуть по тобі чергою — і все.

- З яких це пір ми стали такими боягузами? — озвався мовчазний досі Яків Самокіш. — Німці палять і оглядаються, мабуть. На них зараз тільки тькни — де й дінуться.

- Якби ж було чим тькнути. Не подумали раніш, поганої гвинтівки не придбали.

- Німці тікають і в кукурудзиння уже не підуть. Ходімте!

Гітлерівці не встигали пристрілювати полишених у садибах корів і свиней, та й не було коли їм заглядати по хлівах. Палії робили своє діло поспіхом і тому стріляли тільки тоді, коли на заваді їм ставав хтось із дубівчан, навіть не ставав, а намагався тільки вихопити з вогню худобу чи щось із добра. Тоді падала під кулями худоба, падали й ті, хто рятував її. В більшості ж дворів не було кому рятувати, і худоба гинула у вогні, здіймаючи в небо таке страшне ревище, від якого волосся ставало дибом і серце стискалося від жалю і безсилля.

Село палало, як за татарщини. Але те, що чули зараз степи і небо над степами, — того не чули вони і триста літ тому! І люди не пригиналися більше в кукурудзинні, бігли мерщій до своєї Дубівки, рятувати Дубівку.

Хто знає, чим закінчилася б їхня зустріч із автоматниками, коли б у селі не відкрили по паліях вогню.

– Хлопці! Там уже наші. Чуєте, стріляють!

Дубівчани дружно висипали з кукурудзи. Фашисти сприйняли їх, видно, за партизанів, а може, й за регулярні війська, сіли на мотоцикли й подалися провулком на суміжну вулицю, а вулицею – навздогін тим своїм частинам, що відійшли останніми.

III

Кирило Вернидуб порядкував у Дубівці, аж поки не об'явилися там визволителі. Це він зібрав довкола себе сміливців і врятував від вогню більшу частину села.

Зброї у них набралось небагато: один автомат, добутий Кирилом у німців уже перед їхнім відступом, два парабелуми та ручний кулемет, що потрапив до рук степовиків буквально цієї ночі. Фашисти валом ішли через село. Деякі ломилися в хати, шукали, видно, їжу. Зайшли два таких гевали і на подвір'я Вернидубів, зірвали замок на погрібнику й полізли в погріб. Та нічого звідти не винесли, навпаки, залишили Кирилові і його друзям ручний кулемет і два запасних диски до нього.

9

Підпалені хати не вдалося врятувати. Одні з них встигли уже згоріти, інші догорали. Ті, хто був із Кирилом, вихоплювали з вогню майно погорільців. Поки вони бігали від дворища до дворища, сплигло, мабуть, немало часу. Зі степу встигли надійти жінки і так заголосили на згарищах, такі жалі пустили по селу, що навіть кам'яне серце здригнулося б, не те що Кирилове. Одні оплакували спалену ворогом хату, інші – забитих на подвір'ї батьків чи спечену живцем корову у хліві.

А селом ішли вже передові частини радянських військ. Йшли мимо згарищ, мимо убитих горем матерів, до яких тулилися по-дорослому засмучені і такі ж убиті горем діти. Бійцям не вперше бачити згарища, як і убитих горем матерів, дітей. Від самого Дінця зустрічає їх Лівобережна Україна спаленими селами. А проте за кожним разом, у кожному конкретному випадку стискається солдатське серце і погляд пливе кудись вдалечинь або опускається долу. Вони роблять усе, що можна зробити, однак почувають себе винними: приходять – бо пізно. Тому й не зупиняються в селах, ідуть і йдуть на захід, у погоню за ворогом, який сіє в їхній землі горе, лишає після себе трупи і згарища, згарища і трупи...

Біля сільради Кирило Вернидуб здає військовим зброю, розповідає, що творилося тут під час окупації та й сьогодні, перед приходом наших.

– Серед вас є члени партії? – питає дубівчан майор, видно, з політпрацівників.

– Немає.

– Тоді беріть на себе обов'язки голови сільради і наводьте порядок, – каже військовий Кирилові.

– Та ні, – не згоджується Вернидуб. – Це вже ви, товаришу

майор, виберіть когось із старших. Головування – не моє діло. Я піду на фашистів, якщо дозволите, то й з вами.

– Всьому свій час, товаришу Вернидуб. Не сьогодні-завтра організується тут військкомат, вас покличуть до армії, тоді, можливо, й до нас пришлють.

Військкомат справді не забарився організуватися. Поки люди наводили в селі такий-сякий лад, витягували з руїн недогорілі балки та сволоки, по селу пішли вже й посильні з повістками.

– Мобілізація, дядьку Самійле. Завтра о десятій годині ранку будьте коло сільради, – пояснює хлопчак-посильний Самійлові Піддубному.

– Збирайтеся, дядьку Якове. З харчами на два дні викликають до сільради, – повідомляє новину і Якову Самокішу.

– Не журіться, дядьку Остапе, – втішає засмученого Варяницю. – Не тільки вам – усім наказано з'явитися.

І знову заплакали жінки, заплакали діти.

– Ой горенько ж наше, горенько! Та де ж ти взялося, звідки принесло тебе на нашу голову?

– Не знаєш звідки? – мало не плаче сердобольний Остап. – Проклята німчура принесла його на нашу землю. Піду ось, на капустку сіктому гадів. Я їм усе пригадаю: і дітей, загнаних у неволю, і спалену хату, і твої сльози.

– Ти підеш, а що я робитиму з дітьми? Старші хтозна чи й повернуться тепер із тієї проклятої Богом і людьми Німеччини, а ці ж мов куріпки, та й четверо їх. Куди подінуся з ними, що робитиму у світі Божому?

– А що люди, те й ти. Бери он лопату, ходім копати землянку. Поки суть та діло, гляди, встигнемо викопати. Накривать сама вже будеш. Покладеш поперек оті недогорілі сволоки, вдововж – соняшничиння, соломи, прикриєш землею, та й буде тобі житло. Одвірки та двері нехай кум Свирид зробить. Його, мабуть, не візьмуть – каліка все-таки. Ну, а з усім іншим якось уже буде. Хтось же залишиться тут. Оратимете, сіятимете, то й не пропадете.

Самійло Піддубний копає в саду яму – спішить поховати батька, а тоді вже й за землянку візьметься. Нехай вибачає старий – ні дощок на домовину, ні часу на похорон. Віддасть сирій землі, та й усе. Може, колись, після війни, перенесе його кістки на кладовище і поховає так, як у пісні співається: Велів козак насипати Високу могилу,
А в головах посадити Червону калину.

Бо ж батько таки велів, і не раз, щоб поховали його неодмінно так, як у пісні співається. А як він любив її, ту пісню! Зберуться було усі Піддубні та Дубовенки, вип'ють по чарці, по другій – і до Устима: "Заспівай, брате. Нашу заспівай!" А батько витре вуса, пляне на братів та сватів і почне:

Ой стоїть явір над водою,

На воду схилився.

А в козака незгодонька,

Козак зажурився.

А дійде до слів: "Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, будуть мені приносити з України вісті", – схилиться на руку та як заплаче, як заплаче...

– Отож дивіться мені, бісової пари вилупки, – в котрий раз уже каже синам. – Як умру, неодмінно поховайте так, як оце у пісні сказано: і щоб могила була як могила, і щоб дерево шуміло у головах. Бо тепер така поведенція пішла, що чорти б його батька забрали. Гробки голі-голісінькі, ні деревця тобі, ні квіточки на них не побачиш. А я так не хочу, чули? Не хочу вмирати зовсім! Я й там, у могилі, повинен знати, як ви живете тут, що нового в селі, у всій Україні. Тож нехай хоч пташка прилетить до мене та розкаже, що діється на білому світі. Бо ви не прийдете, ні.

– Та що ви, тату, – обізветься котрийсь.

– А що, може, неправду кажу? Поховаєте – і все, тільки вас там і бачили. А пташка не киватиме на ніколи, пташка щороку навідуватиметься, і співатиме, і розказуватиме мені, де була, що бачила.

"На що, на що, а на це вже не скаржитиметеся, батьку, – думає Самійло, викидаючи землю. – Ховаю вас на своєму подвір'ї, в саду. Тут уже буде його, птаства. Та й рідня поруч".

Наступного дня коло сільради зібралася геть уся Дубівка. Чоловіки – із клунками, жінки – з дітьми. Секретар вийшов за ворота, попросив уваги.

– Кого викликатиму, – оголосив, – відходь праворуч і ставай у стрій.

Натовп загомонів, заворушився.

– Варивода Олександр!

– Я.

– У стрій... Вернидуб Кирило!

– Я.

– Дорошенко Лаврін!

– Я.

...І пішли степовики шикуватися в шеренги. Жінки теж поспішили було за ними, та їм заступили дорогу, веліли не заважати. Перед строем ходив уже військовий, на одних покрикував, іншим просто наказував.

А шеренги все збільшувались і збільшувались. Он стає у стрій Василь Мірошник, за ним поспішає, затримавшись коло старенької матері, Омелько Найда, а там ідуть всі три Піддубні – Самійло, Василь і Зінько. За Піддубними – Рибалки, за Рибалками – Рябошапка, Свистун, Туровець, Тригуб...

Велике село Дубівка. Скільки їх полягло, дубівчан, за ці два роки, скільки воє на фронтах, а скільки ще зосталося! Одних тільки Вернидубів, Дубчаків, Дубовенків, Дубових та Піддубних до двох десятків набереться. Стоять високі, міцні та плечисті, сутуляться тільки чи то під вагою невеселих дум, чи то осилюючи вагу торбин, що сіріють за плечима.

А секретар усе читає, висмикує їх по одному із жіночого гурту, аж поки гурт той і зовсім стає тільки жіночим. Тоді пе-

редав списки військовому, услужливо показав на цифру внизу і відійшов набік.

Військовий подав команду рівнятися, повернув новобранців праворуч.

– Прямо кроком руш!

Не встигли дубівчани зробити й кроку, як жіноцтво заголосило на весь вигін, кинулося слідом за чоловіками.

– То дайте ж хоч попрощатися!

– Відійдіть, жінки, відійдіть!

Однак жінки не зважають на окрики, біжать слідом за колоною, простягають до кривих своїх руки.

– Вертайся, Маріє! Чи це допоможе?

– Прощай, Надійко! Бережи дітей, батьків шануй.

– Годі вам, мамо, не крайте серце. Живі будемо – побачимось.

Вже й за село вийшли, а жінки все біжать обіч колони, спотикаються на зритому машинами грейдері, не тільки дороги – світу не бачать за сльозами. Старі вибилися уже із сил, відстали, а молодші знай біжать, просять берегти себе, писати.

Потім і вони зупинилися. Стоять на дорозі, осиротілі, сумно дивляться услід своїм кривим, аж поки ті не розтанули в невидимому для ока тумані.

IV

Військо просувалося швидко, не зупиняючись. Фронт тепер не був чимось єдиним, суцільним, – полки й дивізії ішли тільки дорогами, від села до села, і брали їх більше без бою, правда, не скрізь встигали, а тому заставляли там свіжі згарища і свіжі трупи.

Що ближче підходили до Дніпра, то упертішими ставали бої. Гітлерівці не хотіли лишати на лівім березі техніку, тим більше солдатів, і заздалегідь потурбувалися про оборону переправи. Передові частини Степового фронту спробували прорвати її з ходу, та натрапили на сильний опір і змушені були зупинитися.

Армія підтягувала тили, готувалася до нового удару. Це трохи міняло її плани, та на війні як на війні, не все так складається, як передбачається.

– Алло! – дзвонили зі штабу фронту. – Чому не доповідаєте? Сьогодні ваша армія мала вийти до Дніпра.

– Вийшла, товаришу генерал-полковник, та не скрізь. Німці створили довкола переправи міцне кільце. Спроби прорвати його з ходу не увінчалися успіхом.

– І довго ви збираєтеся дозволяти їм переправляти військо на той берег?

– Ми все розуміємо, товаришу генерал-полковник, але дивізії дуже поріділи, потребують поповнення.

– То поповнюйте! За ці дні з'єднання фронту звільнили мало не всю Лівобережну Україну, здається, є ким поповнити.

Зауваження командуючого фронтом прискорило і без того спішне

підтягування армійських тилів, поповнення з'єднань, частин і підрозділів свіжими силами.

Дубівчан ще в райцентрі об'єднали з веселянами та данилівцями і того ж дня погнали на Підгородне, навздогін фронту. В Підгородньому їх вишикували біля штабу полку, почали опитувати, де хто воював, чи є серед них командири. Та опитування скоро, мабуть, набридло, а може, відповіді були надто вже одноманітні, бо начальник штабу не дійшов і до середини, наказав Кирилові Вернидубу, який був серед мобілізованих за старшого, відвести людей на сусідню вулицю і ждати розпорядження.

Невдовзі до штабу прибув командир полку майор Десятинников. Видно, нагледів небомундированих, коли проїжджав вулицею.

– Надійшло поповнення? – поцікавився в офіцерів.

– Так точно!

– І що за люди?

– Різні, товаришу майор. Одні і не нюхали пороху, інші нюхали, та мало.

– З полонених, значить?

– Більше з тих, що були в оточенні, але чимало й таких, що вперше покликані до війська.

– У третій їх.

– Усіх чи тільки тих, що були в полоні?

– Усіх. Одним миром мазані.

На подвір'ї МТС з'явилися невдовзі два офіцери: черговий по штабу і представник третього батальйону. Покликали Вернидуба й повеліли вилаштувати новобранців у дві шеренги.

– По порядку, зліва направо, розрахуйсь! – почувалася зична команда.

Черговий по штабу доповідає офіцерові, скільки людей передається в його розпорядження, і йде у своє діло. Офіцер не пояснює новобранцям, кому їх передано. Пояснили там, біля штабу третього батальйону, і пояснили просто, дохідливо: розповіли про бойові заслуги з'єднання, в якому випала їм честь служити, сказали кілька слів про традиції, про найближче завдання – скинути рештки фашистських недобитків у Дніпро. Потім поділили на роти, призначили командирів. Все інше мало відбутися, очевидно, завтра, а сьогодні надходила ніч, пора було думати про спочинок.

Теплота зустрічі, товариський тон розмови підбадьорили новобранців, швидко і непомітно якимось витіснили з їхніх сердець зажуру, запалили веселі іскри в очах. А зникла зажура – з'явилася властива степовикам схильність до жарту, забринів сміх.

Привід завжди знайдеться, і подав його, як і колись, за мирних часів, Омелько Найда.

– Маріє-Маріє! – скривився він, коли сіли вечеряти і розв'язали сидори. – Прийшла б ти та глянула, яке воно було і яке стало.

– Ти про що, Омельку? – удав із себе нерозуміючого охочий до насмішок Василь Мірошник.

– Харчі потовклися, – показує всім. – Жінка так старалася, так рівненько вкладала, а я ще й до фронту не дотрюхикав – уже кашу з них зробив.

– Не треба було так щиро до землі припадати, – вкинув хтось збоку.

– Еге, не припадатимеш, – виправдується Найда, – коли він, гад повзучий, ніби збиткуючись, буквально по головах ходив. Куди не поткнешся – і він тут як тут. Та як полосне, як полосне з кулемета, аж земля дибки стає.

Дубівчани розуміють: Омелько перебільшує зі страху. “Мессершміт” літав тільки низько, мало не при землі, стріляти в нього, мабуть, нічим було, інакше він багато наклав би їх, застукавши в полі. Тому так весело сміються з Найди, а сміючись збиткуються.

Вони й наступного дня стали у стрій з веселим блиском у очах і весь ранок підтримували бадьору розмову, аж поки не нагодилося і не спантеличило їх диво.

Того ж ранку зайшов до штабу уповноважений Смершу старший лейтенант Закревський і якимось незвично збуджено попросив у майора Десятинникова дозволу доповісти йому.

– Знову якась неприємність! – насторожився командир полку.

– Навпаки. У сусідньому хуторі спіймано дезертира.

– Теж мені “навпаки”! І що ж він, з нашої частини?

– З учорашнього поповнення.

– Веди сюди.

Заарештований був неподалік, тож одразу й постав перед командиром полку.

– Ти хто такий?

– Рядовий третього батальйону Убийкінь.

– А чому опинився на хуторі?

– Пішов провідати матір.

– Два роки відсиджувався в окупації і не мав часу провідати?

– Мені не можна було з’являтися на хуторі. Я проводив там колективізацію, німці розстріляли б мене.

– Де ж ти був ці два роки, що робив?

– У Новомосковську. Там у мене дружина, діти.

– Дружина... Чому ж ти не пішов у партизани, коли ти активіст? Шкуру свою беріг, коло баби грівся?

Убийкінь мовчить.

– Передати його справу воєнно-польовому суду, – коротко розпорядився командир полку.

Заарештований ширить налякані очі.

– Я ж не втікав, товаришу майор. Думалось, провідаю за ніч і назад повернуся. Іду в бій, всяке може бути, а село, самі бачили, спалене, люди, особливо старі, постріляні. Хотілося знати, чи жива мати, чи є в неї хоч покрівля над головою.

Хоче пояснити ще: мав намір підказати матері, щоб ішла в Новомосковськ, коли скрута, та його не слухають, наказують іти.

Закревський поспішав упорати справу.

Було схоже, що втішений навіть з того, що робить це власноручно.

Воно й не дивно: адже йому не раз уже дорікали там, нагорі, що не видно його роботи, не виправдує себе як уповноважений. Убийкінь і є та знахідка, яка надасть йому можливість спростувати ті звинувачення. Аякже, такий козир і в такий час. Буде показовий суд, буде й показовий розстріл.

З цієї причини уповноважений прихильно ставився навіть до заарештованого, хоч тому було вже не до його прихильності.

V

Полк майора Десятинникова окопався у степу, на вигідних для атаки рубежах. Вигода, правда, невелика: німці сидять у селі, а його батальйонам доведеться атакувати з поля. Виліз із окопу – і вже як на долоні. Поки добіжиш до ворога, десять разів можеш бути вбитий.

Усе то буде завтра, може, навіть післязавтра, а поки що майор нудьгує і, нудьгуючи, тягнеться до чарки. Але й хмільне не допомагає чомусь, нудьга що далі, то відчутніше заповзає в душу. Це уриває зрештою терпець, і він велить ординарцеві покликати до нього воєнфельдшера Зав'ялову. Жінка вона цікава, в її товаристві, гляди, й задушить черв'яка.

Та не встиг ординарець вийти, як одразу ж прочинив, не питаючись, двері.

– Товаришу майор! Новина: майор Гайворон повернувся.

– Та ну! А де ж він?

– В окопах, кажуть, з бійцями розмовляє.

– Клич тоді майора Гайворона, не треба воєнфельдшера.

– Єсть кликати майора Гайворона!

Вони пройшли удвох велику і складну путь – від західних кордонів біля Рави-Руської до берегів Волги і від берегів Волги до Дінця. Було на тій путі і відступів, і оточень, і ран, і контузій, були втрати і розчарування, та були й удачі. Які? А хоча б і ті, що відступали вони лейтенантами, а зустрічаються у званні майорів, що, незважаючи на численні оточення та поранення, не загубили один одного, як не загубили й свого полку.

– Розшукав-таки, розшукав! – обіймався і приказував, обіймаючись, Десятинников.

– А як же інакше? Ніби полк наш – така вже голка, що й розшукати його не можна.

– Рвонули ми, як бачиш, далеко... Але я вірив. От кого хочеш запитай, вірив, що ти повернешся. Двічі пропонували нового замполіта – навідріз відмовився. У мене, кажу, свій є, незамінний. Ось-ось повернеться. А щоб не чіплялися, замкомбата першого батальйону призначив на твоє місце.

– Ну, спасибі. Воно, знаєш, була така загроза не потрапити у свій полк. Ледве вблагав. Ми, кажу, третій рік разом воюємо, не в таких перепалках були, та не розлучалися.

– І переконав?

- Як бачиш.

- Молодець. Ти вмієш переконувати, я знаю. Ну, відзначимо, коли так, нашу зустріч приємним застіллям.

- Не перечу. Ми ж як не є слов'яни, у нас і зустріч не зустріч, коли не поділимо хліба-солі.

...Другого дня вони знову зустрілися і знову розмовляли. Тільки розмова цього разу була невесела, навіть неприємна.

- Не розумію, - дивувався майор Десятинников. - Чому тебе хвилює так арешт дезертира?

- А тому, Артеме, що люди не вірять вашій версії про дезертирство арештованого.

- Хто не вірить? Оті необмундировані?

- Ні, не ті. Хоч певен, що й необмундировані такої ж думки. Наші, кадрові, не вірять.

- А хто саме, ти можеш сказати?

- Нащо? Пристрахати хочеш? Не про це треба думати зараз, Артеме...

Десятинников дивиться на нього посоловілими з ніяковості очима і мовчить.

- Скажи, ти сам розробляв план прориву німецької оборони на нашій ділянці чи тобі спустили його таким? - питає Гайворон.

- Тобі і план уже не подобається?

- Так, не подобається.

- А ти можеш конкретніше? - хмурився командир полку.

- Можу. Навіть зобов'язаний. Мені не подобається насамперед те, що ви надумали проривати ворожу оборону силами, які не здатні здійснити прорив.

- Дозволь. Третій батальйон найчисленніший у полку.

- Але погодься, що він найменш боєздатний.

- То й що? Не буду ж я зараз навчати мобілізованих. У мене немає для цього ні часу, ні можливості. Тут фронт, нехай у бою навчаються.

- Згоден, нехай навчаються. Але в кого вони навчатимуться? Чому ти не поставив їх пліч-о-пліч із досвідченими воїнами, нащо ізолював?

- А ти цікавився, які це люди?

- Цікавився. І саме тому не можу погодитися з тобою, із твоїм ставленням до цих людей. Мені здається, ти не тільки не збираєшся виправляти допущену днями помилку, навпаки, маєш намір поглибити її.

- А мені здається, що це ти робиш непоправну помилку. Кого ти береш під захист? Тих, що зрадили нас у сорок першому році, що відсиджувалися в окупації?

- Не мели дурниць, товаришу командир полку! Ти, по-моєму, воював у сорок першому і знаєш, як це сталося. Згадай хоча б уманську трагедію.

- То ж бо й воно, що знаю. Ми з тобою не кинули зброї, вийшли з оточення.

- У нас інший гарт.

- Ага, ось ти й спіймався.

- Помиляєшся, Артеме.

– Ні, це ти помиляєшся. По-твоєму, я їх обстрілюватиму, учитиму, а ті, що воювали роками, нехай гинуть. Ти цього хочеш?

– Не вчись перекручувати, Артеме, це, здається, не твоя звичка. Я хочу, щоб ми не губили даремно людей, щоб новобранці не почували себе штрафниками.

– Повторюю: вони заслужили це.

– Можливо. Але вони зазнали вже за це кари.

– Де, коли?

– А в окупації, у концентраційних таборах. Хіба не він, не народ наш, гинув там із голоду, не його хіба вивозили у товарних вагонах до Німеччини, розстрілювали і навіть спалювали у печах за непокору, за спробу вирватися на волю? Таке горе і такі жертви не забуваються, Артеме. І більшість людей розуміє це. А хто не зрозумів, тому ми повинні пояснювати, а не помщатися.

– А як же розуміти тоді вказівку Сталіна? Ти ж, очевидно, знаєш, як кваліфікуються там ці люди.

– Знаю: як потенціальні вороги радянської влади.

– То що ж це виходить? Ти штовхаєш мене на те, щоб я не виконував вказівки своєї партії?

– Партія не давала тобі таких вказівок.

– Як це – не давала? А Сталін?

Гайворон мовчки пройшовся по землянці.

– Як собі хочеш, – сказав по паузі, – а я не вірю, щоб партія оголошувала всіх, хто був у полоні чи тільки на окупованій території, потенціальними ворогами радянської влади. Чуєш, не вірю!

– Ну, гаразд. – Десятинников переборже нарешті в собі подив. – Нехай навіть і так, нехай це наказ тільки головнокомандуючого. Але ж я солдат, я не маю права не виконувати накази.

– Ти не тільки солдат, ти й офіцер. А офіцер зобов'язаний думати, що він робить. Адже нам ще воювати та й воювати. Нам треба буде з кимось гнати німців аж до Берліна. Та й те врахуй: хіба ці люди з доброї волі кинули зброю? Згадай сорок перший рік, численні оточення. Хіба в тому винні тільки вони? Хіба серед них мало таких, котрі мобілізуються вперше? На початку війни ми не мобілізували юнаків двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого і двадцять сьомого років народження, а зараз мобілізуємо і звинувачуємо в тих самих гріхах, що й колишніх оточенців, полонених. Чи не скажеш ти мені чому? Чим провинилися перед тобою ці діти?

Командир полку не знає, що відповісти своєму замполітові, і довго відмовчується.

– Знаєш що, – обзивається перегодом, – давай припинимо цю розмову, бо вона, здається мені, до добра не доведе.

– Але ж ми ні до чого не домовилися.

– Пізно вже домовлятися, Іване, – зізнається Десятинников. – Батальйон на вихідних позиціях уже, вранці він має іти в атаку. Усе вже погоджено, всіх попереджено. Отож пізно переінакшувати. Коли б ти прибув до нас раніш, ми справді могли

б провести цю операцію по-іншому. А зараз, вибачай, змушений діяти так, як вирішено до нашої розмови.

Тепер замполіт ходить по землянці і думає.

- Хто веде батальйон?

- Комбат-три, Залужний.

- І тільки?

- Ну, командири рот в основному з наших.

- В основному, значить, не всі?

- Серед мобілізованих теж є офіцери, і, між іншим, кадрові. Так що можна покластися.

- Артилерія підтримує наступ?

- Аякже, робимо п'ятнадцятихвилинний вогневий наліт.

- Ну що ж, і за це спасибі. Я думав, ти виведеш їх на німецькі кулемети з одними гвинтівками.

- Невже ти й справді такої поганой думки про мене? Чого-чого, а цього від тебе не сподівався.

- Що вдієш, – по-дружньому усміхнувся замполіт. – Я теж багато чого від тебе не сподівався. Та грець із ним. Живі будемо – помиримось... Я іду з третім батальйоном.

Десятинников насторожується, пробуджена примиренням радість його одразу ж згасає.

- Ти ж тільки-но з госпіталю. Може, спочив би з дороги?

- А я уже спочив. Люди йдуть у бій, треба поговорити з ними, хоча б присутністю своєю підбадьорити.

Командир полку хоче щось сказати і не наслідкується.

- Прощу тебе, не йди туди, – благає зрештою.

Гайворон кидає на нього гострий погляд, пильно і з осудом дивиться у вічі.

- Значить, я мав рацію, Артеме? Ти прирік щойно мобілізованих на смерть?

- Не прирік, але прорив цей буде не з легких.

- В такому разі ми обидва повинні бути там. Чуєш, Артеме?! Бо інакше... Інакше на нас ляже страшна провина.

- Ти перебільшуєш, Іване. Ми не заслужили того.

- То заслужимо! Нас послано сюди боротися за людське життя, а не устилати поле трупами.

- Ну, я, як знаєш, ніколи не пас задніх, а зараз не могу. У мене не тільки третій батальйон, у мене весь полк. Я зобов'язаний бути на командному пункті полку.

- М-да. Ситуація, скажу тобі.

VI

По дорозі до батальйону майор Гайворон розмірковував, з чого і як почати йому свою роботу. Часу небагато, а треба встигнути побувати у штабі, поговорити з командирами, а потім і з бійцями. Настрій – велике діло в бою, а в них він, мабуть, не вельми піднесений, і хто знає, чи поталанить йому переконати людей, що йдуть вони тільки в бій, а не на явну й неминучу смерть. Адже сам він третій рік ходить в атаки, й нічого.

Сталося так, що знайомство з особовим складом батальйону

почалося не з командирів, а з бійців; розвідники вивели замполіта не на командний пункт батальйону, а трохи ліворуч, в окопи. Можливо, замполіт і не заговорив би тоді з бійцями, пройшов би до командного пункту мовчки, та впало якось у око, що не всі вони мають зброю. Це так приголомшило Гайворона, що він не стримався, зупинився біля одного з бійців, який вистругував держак, і запитав:

- Ви що це, товаришу, на посівну вийшли?
- Та ні, - ніяково посміхнувся солдат.
- А чому з істиком?
- Незручно, знаєте, іти з голими руками на німця.
- Як це з голими? А гвинтівка ваша де?
- Не дали, товаришу майор.

Якась глибинна струна тенькнула в серці Гайворона і стримала від подальших розпитувань.

- Де ваш командир взводу?
- Там, біля кулеметників.
- Покличте його до мене.

Невдовзі звивистими окопами підбіг до замполіта плечистий чоловіч'яга в куфайці і виразно, зовсім-таки по-військовому відрапортував:

- Командир першого взводу старший сержант Вернидуб за вашим наказом з'явився!

Вернидуб? Чекай-чекай, десь він бачив цього чоловіка, десь чув його прізвище. Але де, коли?.. Замполіт забув, що він кликав до себе командира, що має щось сказати йому. Дивиться пильними, трохи здивованими очима і мовчить.

- Де ми зустрічалися, товаришу Вернидуб? Звідки я вас знаю?

Тепер і командир взводу ширить здивовані очі, пробує пригадати, бачив він чи не бачив цього чоловіка.

- Фронти широкі, товаришу майор, можливо, десь і сходились наші дороги.

- А ви в якій частині служили?
- В 256-му стрілецькому полку.
- Не знаю такого. А родом звідки будете?
- З тутешніх. Із Дубівки, коли чули.

- З Дубівки?! Здається, пригадав. Чи не ти водив ото колись дубівчан на Веселе? Пам'ятаєш, на конях, з вилами?

- Було таке, - все ще сумнівається, але й добрішає на обличчі Кирило Вернидуб. - То ви з веселян, значить?

- З веселян. Головою сільради був тоді. Зупиняв вас, дубівчан, коли їхали свататись у Веселе. А потім ще й на весіллі гуляв у тебе. Гайворон моє прізвище, пам'ятаєш?

- Та як же. Тепер пригадую... А ваших, веселянських, теж багато тут.

- Правда?
- Мало не весь батальйон із нас, дубівчан та веселян.
- Оце так новина! - зрадів майор. - І що ж ви, за давньою звичкою на війну із сільськогосподарським інвентарем ідете?
- Яким інвентарем?
- Ну, вила, люшні, істики...

– А-а... Змушені, товаришу майор. Зброї ж у нас обмаль.

– Чому обмаль?

– Немає нібито. Що було, видали, а решту, кажуть, у німців візьміть.

Майор націлившись було вилаятись, однак стримав себе.

– Он як, – мовив чи то Вернидубові, чи то сам собі. – Скажи веселянам, я ще прийду до них. Поговорю ось із командуванням про ваше озброєння і прийду. До ранку ще буде час, наговоримося.

– А ви тільки до ранку з нами? – обережно натякнув Вернидуб.

– Ні-ні, я надовго. На німців, в усякому разі, підемо разом.

На командному пункті першим потрапив йому під руку начальник штабу.

– Це правда, що в батальйоні не всі мають зброю? – запитав замполіт.

– Правда, товаришу майор.

– І що все це значить?

– Поповнення надходить мало не щодня, а зброї обмаль.

– А ви зверталися у штаб полку, казали, що це принаймні чортівня, коли не злочин?

– Зверталися, товаришу майор. Сказали, що у нас ще по-божому.

“Так ось до чого дійшло, Артеме. Ти б уже вийшов перед стрій і відверто сказав цим людям: зброю візьмете там, де покинули”.

Гайворон сидів якийсь час зосереджено-мовчазний, зрештою підійшов до телефону і наказав з'єднати його з начальником політвідділу дивізії.

Поки роти доозброювалися, замполіт полку сидів з командиром батальйону, начальником штабу та представником артилеристів у штабній землянці, знайомився з обстановкою.

– Село обороняється вісімдесят п'ятим полком тринадцятої стрілецької дивізії, – доповідав начальник штабу батальйону старший лейтенант Шереметьєв. – Чисельність багнетів у полку невелика, однак його підтримують допоміжні частини: три 75-міліметрові батареї, висунуті, до речі, на пряму наводку, полкові міномети, чисельність яких не встановлено, і, звичайно, кулемети. На лінії прориву виявлено чотири кулеметні точки.

Замполіт скрушно похитав головою.

– Насиченість вогню велика?

– Велика, товаришу майор.

Командири мовчки дивилися на карту.

– Що являє собою лінія прориву? Це найбільш вразливе місце?

– На нашій ділянці такого місця немає, – заперечив командир батальйону.

Замполіт затримав на ньому погляд.

– Ну, чимось же воно вигідне, мабуть, коли хочемо атакувати саме тут?

– Очевидно, тим, що це основний напрям. Прорив у цьому місці руйнує всю оборону ворога на нашій ділянці.

Гайворон задумався.

- І як же ви збираєтеся прорвати її, оборону ворога?

- Великі надії покладаємо на артилерію. Вона має накрити усі виявлені нами точки. Ну, а решту вирішить раптовість і навальність наступу.

- Ви обіцяєте, товаришу капітан? – звернувся майор до артилериста. – Обіцяєте виправдати надії піхоти?

- Так точно. В артнальоті бере участь не тільки мій дивізіон, вся артилерійська група.

- Це добре. Тепер останнє, – звернувся замполіт до командира батальйону. – Яким чином ви думаєте забезпечити раптовість і навальність наступу?

- Можливостей у нас небагато, власне, одна: треба скористатися темрявою і підповзти поближче до німецьких позицій.

- Розраховуєте на наївність ворога?

- Чому на наївність?

- Аякже. Думаєте, німці сидітимуть у окопах і спокійнісінько ждатимуть, поки ви підлізете до самого бруствера? А що, коли німці висунуть уперед сторожові пости і виявлять вас? Та й мінне поле може бути попереду окопів.

- Це можливо.

- Отже, треба мати там свої очі, кожну хвилину знати, що робить, що думає робити ворог. Це по-перше. А по-друге, чи не вважаєте ви, що нам треба прискорити наступ? Не на світанку розпочинати бойові дії, а десь за годину-півтори до світання, коли солодко слатиметься і, між іншим, не видно буде, з чим наші бійці ітимуть на німецькі окопи.

У командирів весело засяяли очі.

- Ми самі про це думали, – сказав комбат.

- Ну, тоді так і домовляємося. Я погоджу зараз наші наміри з командуванням. В атаку підемо, товариші, слідом за вогневим валом і разом з бійцями, а може, й попереду бійців. Ситуація, думаю, зрозуміла, пояснювати не треба.

VII

Батальйон вийшов на рубіж для атаки, чекав артилерійського нальоту. Перші вибухи снарядів будуть для нього сигналом, а за кілька хвилин до останніх підніметься він і піде на німецькі окопи. До артнальоту не так уже й далеко, і все ж таки то буде десь попереду. А зараз тиша. В селі співають півні, над німецькими окопами злітають час від часу ракети. Тоді усе завмирає, а люди ще тісніше обіймаються із землею, затамовують подихи.

- Не спить німчура, світить.

- Боїться, тому й світить.

- А ти не боїшся?

- Як тобі сказати? Поки що, здається, ні. А як буде, коли підемо в атаку, не знаю. Не був у таких перепалках, а наперед важко гадати.

- А мені страшно. Чомусь заарештований не йде з голови.

– Який заарештований?

– Отой, що на хуторі, біля матері, схопили. Не сподівався побачити таке.

– Чого тут дивуватися. Сама війна – безглуздя, а що вже на війні буває, про те й говорити нічого.

– Може, й так. І все ж... Кажуть, хто дуже боїться загинути в бою, той обов'язково загине.

– Облиш ці думки. Кажу ж, обов'язкового, та ще на такій, як ця, війні, нічого не буває.

Позад них Василь Мірошник шепоче своєму сусідові:

– Отож гляди, Леонтію. Якщо вже піде на те, що я загину, не забудь дітей моїх, допоможи їм таку-сяку хату поставити.

– Було б з чого ставити.

– Голові колгоспу скажеш, що я дуже просив. Хай не скупиться для сиріт лісу. Все ж таки я умиратиму й за нього.

– Якщо вцілію, і хату поставлю, і голові скажу, чом ні. Тільки ж і ти той... Не забудь про моїх, коли станеться напак: я поляжу, а ти повернешся з поля битви.

Сусіди змовкають, кожен думає своє. А трохи далі інші заводять розмову.

– Злі на нас як чорти. Куди не ступи, скрізь окупацією попрікають. Так ніби ми хотіли її, пропади вона пропадом.

– І нічого не вдієш, нічим не виправдаєшся.

– Х-хе, чого захотів. Чесоне ось німчура з кулеметів – і все, ото й буде тобі виправдання: хто вціліє, тому забудуть окупацію, хто ні – про того напишуть у похоронній: "Загинув у боях за Батьківщину".

– Чого ж тоді замполіт із нами, командири?

– Ну, комусь же треба командувати. Хто знає, може, вони теж із тих, що провинилися.

– Таке скажеш. Замполіт весь у орденах, про нього таке розповідають... І потім, він учора тільки-но повернувся з госпіталю, кому-кому, а йому не обов'язково бути тут.

– Воно ніби й так, а все ж...

Замполіт теж не втримується, схиляється до Кирила Вернидуба й питає стиха:

– То ти під Білою Церквою потрапив у полон?

– Під Білою.

– І багато вас узяли?

– Краще не лічити. Битком набили глинища цегельного заводу. А глинищ там до гибелі, і не які-небудь.

– Утік?

– Утік. Скористалися темною ніччю, склали з тих, що померли від ран чи дизентерії, східці і видряпалися нагору. Ну, а нагорі куля обминула.

Вернидуб небагатослівний чомусь, і Гайворон шукає приводу, аби розворушити його.

– Як гадаєш, – звертається перегодом, – не спасують наші новобранці, коли поведемо їх на німецькі окопи?

– Не повинні б. Більшість із них – люди не з боязливого десятка. Та й розуміють – інакше й бути не може: або вони

німця, або німець їх.

- А чи справді розуміють?

- Ще б пак! Хіба вони сліпі, не бачать, до чого йдеться? Оступляться хоча б на крок - і все, відступ буде оголошено втечею, а втечу двічі не дарують, їх спіткає доля Убийконя.

Замполіт змовкає на якусь мить, видно, не сподівався почути таке.

- Це всього лиш догадка чи мобілізовані справді так думають?

- Справді, товаришу майор.

- Погано, коли так.

- Хто каже, що добре? Було б ліпше, і набагато ліпше, коли б ми ішли в бій і не почували націленого в нас дула за плечима. Та ви не печальтеся цим, товаришу майор. То правда, людям нашим надто багато недовіряли, щоб не помічати й цієї недовіри. Та є й інша правда: вони надто дорого заплатили за те, що пустили чужинців на свою землю, і в них - повірте - у них немає наміру пускати їх вдруге... Ви ж пам'ятаєте, які були у нас села, і тепер, очевидно, проходили через них, бачили, які згарища диміли на місці зелених дворощ, веселих колись хат. Але що вони порівняно з тими згарищами, які лишили фашисти у наших душах?.. Візьміть хоча б мене. Пригадуєте, який я був колись гордий та сміливий, як твердо ступав по землі? Чужинці ж і слухати не захотіли про мою гордість, не тільки там, у полоні, топтали поганими чоботищами душу - дома, у своїй хаті, глумились і принижували як могли. Подумати тільки: у мене, Кирила Вернидуба, який не дозволяв колись пальцем торкнутися себе чи когось із рідних, забрали цієї весни дочку, брата, забили у вагони й повезли світ за очі... Не стерпів, звичайно, порахував кільком поліцаям ребра, коли прийшли у двір мій по дочку. Та, думаєте, допомогло? Не ті часи: скрутили, мов злодієві, руки і так одшмагали шомполами, що місяць на спину не міг лягти. Хочете - вірте, товаришу майор, хочете - ні, а я лише по таборах та в окупації зрозумів по-справжньому, що то воно є, воленька-воля.

VIII

Перед світанком і степ, і село, в якому окопалися німці, зовсім притихли. Ані звуку ніде. Навіть ракети не злітали вже над позиціями. Все примовкло, скорилося сну.

Аж раптом позаду батальйону кресонули спалахи. В кількох місцях і одразу. Люди інстинктивно оглядаються. В цю мить свистять над головою снаряди, роздирають тишу гучними, стрясаючими і степ, і село, і небо над селом вибухами.

Батальйон щільніше припав до землі, однак земля не приймає його ревних обіймів, земля здригається і норовить викинути людей із маленьких, виритих на всякий випадок окопів; снаряди лягають близько, окремі - зовсім поруч, і це ще більше лякає необстріляних чи одвиклих від обстрілу солдатів, примушує згадати добрим словом матір, усі земні і неземні сили.

Старшим ще не так. Принишкли, дослухаються мовчки до схожого

на молотьбу перестуку. А молодші не знають, куди подіти себе, їм здається, що снаряди валяться прямисінько на них, і якщо вони живі ще, то це просто щасливий випадок, якийсь диво. Дехто поривається вже підвестись, кинутися хоча б і безвісти, аби з цього пекла, і в ту мить справді лунає команда, кличе їх уперед, за Батьківщину.

Люди зриваються на ноги, біжать у ніч, прямо на вогненну стіну. І стіна відступає перед ними. Ще б ривок, одним-одне зусилля - і вони досягли б окопів. Та ба, там підняли вже голови, звідти сиплють уже свинцем. Пострілів не чути, вони злилися з вибухами снарядів, із криками людей. Однак люди розуміли, що по них стріляють, і ще відчайдушніше рвонулися вперед, немов засліплені, бігли назустріч смерті.

І смерть махнула по них косою. Махнула раз, удруге, націлилась було і втретє, та не встигла, притримав хтось на мить. І та мить вирішила долю атакуючих. Вчорашні селяки мов несамовиті влітали в окопи, кололи сторопілих від переляку ворогів, а якщо вже били, то не гірше, ніж дома на храм чи в сутичках села із селом. Тільки тоді норовили цілитись по жилках, радше - межі плечі, а тепер обирали тільки голову. І удари були, мабуть, сильніші, а може, голови не ті, бо не витримували: або бризкали мозком, або бомкали, як дзвони, під сталевими касками і зникали на дні окопів.

Мобілізовані й кричали точнісінько так, як у себе на вулиці чи за селом, у полі.

- Бий їх... в Бога, в закон!..

Або остерігали один одного:

- Омельку, бережись!

І Омелько круто обертався на розкарячених над окопом ногах, замахувався вдарити того з німців, що цілився в нього, та навряд чи вдарив би, коли б один із Піддубних (здається, Самійло) не послав у ворога кулю. Тоді тільки збагнув Омелько Найда, що смерть уже дивилась йому в очі, і вихопив у конаючого фашиста автомат.

- Ти бачиш, яка в нього штука! - показує Піддубному.

Палець його, мабуть, випадково зачепив курок - і автомат дав коротку, на два-три постріли, чергу.

- Обережно, ти! - відсахнувся від нього Піддубний.

А по другий бік окопу качався в обіймах з німцем Андрій Дубовенко.

- Брешеш, зараза, не вивернешся, - хрипів він, сьорбаючи зашеним носом. - Піці мною не такі лежали, та не виверталися.

Хтось підбігає до нього, радить одійти, щоб можна було пристрелити фашиста, та Андрій не випускає полоненого.

- Глуши прикладом! - кричить він.

Лаврін Дорошенко прицілюється, б'є німця по перенісню.

Дубовенко плюється своєю і чужою кров'ю.

- Застав дурного Богу молитись... Бачиш, навіки приглушив!

- А тобі шкода. Ходім!

Найда з Піддубним натрапляють тим часом на стовпище односельчан.

– Що сталося? Чого збилися, мов ягнята?

– Стій, не висовуйся! Бо як чесонуть, то й тельбухи не збереш.

– А що там?

– Фашисти засіли у бліндажі. Бачиш, наклали наших, не дають і висунутись.

– Так гранатами їх!

– Поранені лежать біля входу. Фашистів дістанемо чи ні, а наших доб'ємо.

Кирило Вернидуб вловлює ту розмову, розглядається по боках.

– У кого є гранати? – питає притишеним голосом. – Я попробую через димохід їх викурити.

Він бере кілька гранат, спритно вискакує з окопу, підбирається до бліндажа та опускає в димохід одну, другу, третю гранати. Глухі вибухи стрясають землю, а ті, хто добув уже автомати, кидаються до проходу, поливають задимлений отвір щедрими чергами і вриваються у бліндаж.

Бій віддалявся. Постріли чулись уже на вулицях села, між будівлями. Коли вони стихали трохи, а ліворуч і праворуч, навпаки, посилювалася стрілянина, тоді кожному ставало зрозуміло, що фронт вигнувся півколом: перша і третя роти не зустріли, видно, такого опору і просунулися далі.

Це радувало командирів: операція розгортається саме так, як було задумано.

– Швидше, швидше, хлопці! – наказує комбат, натрапивши на взвод Вернидуба.

Омелько зупинився перед ним, віддихується.

– Товаришу капітан! А куди подіти оцього тарантаса?

– Якого тарантаса?

– Та ось... кулемет.

– Як це – куди? Доганяй своїх, там пригодиться.

– Так я ж тон... не вмю біля нього.

– А нащо ж ти тягнеш, коли не вмієш?

– Шкода, знаєте, кидати. Назад, мабуть, уже не повернемось, а річ така, що в хазяйстві пригодиться.

Комбат обертається до свого ординарця.

– Розумовський, ставай до нього за першого номера. Триматися мене, не відставати!

І вони прискорюють ходу, наздоганяють передні лави.

Найда не помиливсь: кулемет пригодився в господарстві капітана Залужного, і дуже скоро. Друга рота зіткнулася несподівано з німецькою батареєю, яка вихопилася на машинах із провулка і норовила вискочити не перерізаною ще центральною дорогою у степ, до переправи. Бійці відкрили по ній вогонь із гвинтівок, автоматів, та з машин відповіли такою зливою свинцю, що рота змушена була зійти з дороги.

Тут і пригодився підібраний Найдою кулемет. Комбат сам прилаштував його за огорожею, дав по передній машині чергу. Машина не зупинилася: вона саме виїхала на дорогу і рвонула на повній швидкості вперед. Командир зрозумів: це вже майже утрачена ціль, – і переніс вогонь на другу машину, яка

виїжджала із провулка.

В цю мить по той бік вулиці застрочив ще один кулемет. Машина присіла на ліві скати й одразу ж спалахнула. Німці вискакували з неї, як щури з потопаючого судна, і, відстрілюючись, ховалися у дворі, за хатою.

Третя машина уже й не виїжджала із провулка: артилеристи кинули її разом із гарматою, боеприпасами й побігли городами на західну околицю села, туди, де не чулося стрілянини, де була ще якась надія вийти з-під вогню.

-Ворог у паніці. Переслідуйте, капітане! - наказав Гайворон, прибувши на місце сутички.

-Єсть переслідувати!

І солдати, і командири тільки тепер помітили, що ніч відійшла уже в небуття, на звільнену землю приходив ранок.

IX

Командир полку не розпитував про наслідки атаки. Він знав: оборона прорвана, село взяте, - і щиро радів з успіхів батальйону.

- Спасибі тобі, Іване, велике спасибі!

- Не мені, людям треба дякувати, Артеме. Це їхня заслуга.

- Не прибіднюйся. Я, здається, знаю, чия це заслуга.

- Ну, гаразд. Про це поговоримо іншим разом. А зараз хочемо знати, як бути далі. Чи є якісь вказівки від хазяїна?

- Не встиг переговорити з ним. Будь на прийомі. Будь на прийомі. Зв'язуюся з хазяїном, - відповів Десятинников.

Гайворон добув з кишені тютюн, вдоволено посміхнувся до бійців та командирів.

- Закурюйте, товариші.

Бійці не всі і не одразу наважилися простягнути руку до замполітового тютюну. Омелько не подумав навіть, що це і його стосується, лежав трохи оддалік, дослухався до розмов, що точились довкола.

- А ти чому ж це, кулеметнику, не пристаєш до гурту? - звернувся до нього Гайворон.

- Та в мене є, товаришу майор.

- Махорка чи, може, турецький?

- Самосад. Десь тут жінка клала. - Найда засовався, норовить зняти припасований за плечима мішок.

- О-о, то в тебе так далеко. Прибережи надалі, кури мій.

Омелько крекче, ніяковіючи, однак бере. Воно хоч і незручно, та що поробиш - просять.

Поки курили, обізвався й командир полку.

- Алло! "Дніпро", я "Волга", я "Волга"... Прийом!

- Я "Дніпро", слухаю вас. Прийом.

До мікрофона покликали замполіта.

- Зосередьте царицю у квадраті 11-06, - наказував Десятинников. - Повторю: 11-06. До вас підійдуть коробочки, дійте разом з ними.

Гайворон підтвердив, що зрозумів, і наказав радистові

згортати рацію.

– Нам пропонують переслідувати ворога, – сказав командирам.
– І не в пішому строю – на танках. Зосереджуйте людей у квадраті 11-06.

Детальніше про завдання батальйону довідалися від начальника штабу, старшого лейтенанта Шереметьєва, який прибув у квадрат 11-06 разом із танковим підрозділом. Наступають, виявляється, не тільки батальйони їхньої дивізії і не лише на лівому фланзі – наступ іде й на правому фланзі створеної ворогом довкола переправи опорної дуги. Оскільки третій батальйон першим здійснив на цій ділянці прорив, йому наказано сісти на танки й рушити у глибину ворожої оборони, по можливості – прямо на переправу. Завдання – посіяти серед фашистських військ паніку і тим самим допомогти нашим дивізіям скинути рештки німецьких механізованих частин у Дніпро, а то навіть і відрізати їх від Дніпра.

Командири рот відібрали для десанту найбільш боездатних, озброєних автоматами та ручними кулеметами бійців. Решті наказали наступати разом з іншими батальйонами полку.

З десантниками пішли також обидва старші командири – майор Гайворон та капітан Залужний.

Дивне почуття охопило недавніх селяків. Тиждень тому вони, як зайці, ховалися у степу, по лисячих норах, молили нишком Бога, аби одвів від них німецьких мотоциклістів; та що тиждень – учора готувалися до бою з таким відчуттям, ніби ішли рити собі могилу. А зараз не пізнають один одного, самі собі дивуються, як це так сталося, що вони не бояться вже німців, женуться за німцями.

Не всі сидять із ними на танках. Упали від першого помаху смерті обидва Дубовенки – Наум і Грицько, не видно й Остапа Варяниці, який збирався сікти фашистів на капусту, не добігли до окопів брата Коноваленки, Іван Перехрест, найменший син діда Онопрія – Андрій. А скільки лягло їх, дубівчан, по обидва боки бруствера, в окопах, під час необережної облоги землянок, у яких ховалися від артилерійського вогню гітлерівські розбишаки! Гай-гай, і дорахуватися вже важко. Але живі на війні не дуже думають про мертвих. Дивно, ніхто з них не згадав навіть, сидячи на танках, що немає вже жалісливого Туровця, високого й плечистого Перехреста, якого вони дражнили в парубочі літа Півтора Івана. У них було таке відчуття, ніби вихилили по кухлю хмільного, і хміль той звеселив їм серця, очистив розум від пам'яті про жертви, про пережиті страхи. Що з того, що на них немає ще солдатського одягу? Тепер вони і в куфайках почували себе силою. Чому? А хто його знає. Можливо, перша перемога збудила в серці пригашене недолею завзяття. Адже вона впевнила їх, що німців можна бити і навіть звичайним, випробуваним ще дідами способом. А може, й те піддало духу, що ідуть на грізних, як сама війна, танках, що доля їхня так круто змінила свій норів: озброїла до зубів, довірила чи не найважливіше в цій операції діло – зламати ворогові хребет, сіяти поміж відступаючих гітлерівців паніку і

смерть.

Вони не думали зараз про причини, не знали, що дало їм певність почувати себе солдатами і людьми. Просто тішилися своїм народженням і ждали нагоди відплатити фашистам за посіяний у душах страх, за пережиті муки совісті, образи і кривди, за тих, кого немає вже серед них. Немає і ніколи не буде.

Танки не трималися доріг, наступали широким фронтом, ішли прямо по полях, і гул їхній голосно відлунював у видолинках, слався розлогим українським степом.

Гітлерівці не наважувалися стати їм на дорозі. Кидали усе, що заважало рухатися, і поспішали до переправи.

Десант з ходу взяв хутір, настиг і розстріляв у степу колону машин. Правда, не всі вони лишилися на місці сутички. З колоною відступали артилерійські батареї; розвернувшись там же, на узбіччі степової дороги, вони відкрили було по наших танках вогонь, і хоч опір їхній був недовготривалим, схожим швидше на самогубство, ніж на намір дати серйозний бій, окремі машини скористалися тією дуеллю і встигли втекти, понесли в інші колони і розквартировані частини страх перед радянськими танками, перед неминучістю бути відрізаними від Дніпра. А страх робив своє діло, страх прислужувався зараз тим, хто ніс його на жерлах танкових гармат.

X

У другій половині дня танкістів наздогнала у степу приємна новина: полки, що діють на правому фланзі дуги, теж перейшли сьогодні в наступ і женуть ворога понад Дніпром, назустріч їхнім підрозділам.

— Ну, тепер усе! — радів котрийсь із офіцерів, що обступили під час короткої зупинки командира бригади. — З фашистами по цей бік Дніпра вважай покінчено.

Комбриг подививсь на офіцера і посміхнувся у вуса.

— А ви знаєте, скільки у цьому мішку ворожого війська?

Офіцер знітився.

— Не знаю, товаришу полковник.

— Отож-бо. П'ять дивізій, хай і добряче потріпаних, все ж дивізій.

Німці справді не забарилися нагадати про себе і свій намір переправитися через Дніпро. Вісті про наступ радянських танків сіяли не тільки страх. Хто-хто, а командири німецьких з'єднань, яким не поталанило переправитися через річку, думали зараз про опір. Одні з них виходили назустріч підрозділам, що панічно відступали до Дніпра, і примушували їх займати оборону, інші шаленіли біля переправи, наказуючи артилеристам вертатися назад, приймати на себе бій із танками.

Чи оперативність генералів робила своє діло, чи на підступах до переправи справді було кого кинути на передній край, радянські танкові десанти недовго йшли степом безборонно — фашисти виставили проти них сильні артилерійські заслони і

нав'язали бій.

Першою зіткнулася з ними розвідка. Танкісти їхали якийсь час балкою, а коли вона вивела їх на рівне місце і за добрих два кілометри від села, зупинилися.

- Як тобі подобається це село? - запитав лейтенант свого сусіду і єдиного напарника по розвідці.

Той теж стояв по груди в люці, дивився в бінокль.

- Як кажуть одесити, щоб да, так ні. Боюсь, що тут смаленим пахне.

- Я теж такої думки. Доведеться порадитися з комбатом.

Командир батальйону одразу відгукнувся на виклик.

- Чим же ви пояснюєте свої побоювання? - запитав він простудженим голосом.

- Село лишилося неспаленим. Досі на нашій путі лежали одні згарища, а це ціле-цілісіньке.

- Ну й що з того? - не вдовольнився він поясненням. - Німці не встигли зробити тут своє чорне діло - ото і все. В селі помітно якийсь рух, є ознаки оборони?

- Та ні, ні солдатів, ні оборони не видно.

- От бачите. А ви в паніку мерщій. Ідіть у село і розвідайте по-справжньому. Та покиньте цю звичку годувати командира догадками.

Наказ є наказ, розвідники не стали більше роздумувати, розсосередилися й рушили в село. Та тільки-но їхні машини наблизилися до городів, як із садків, що прилягали до крайніх від степу хат, ударили гармати прямої наводки.

Танкісти не розгубилися. Вони розуміли: відступати пізно та й нікуди, - і тому прийняли бій, наважилися пробитися в село, під захист будівель і садів.

Поєдинок тривав недовго. Полетіли колеса від одної, потім від другої ворожої гармати, спалахнули й танки, прошиті снарядами. Перший - на підступах до городів, другий - уже на городах, недалеко від будівель.

Командир танкової бригади не наважився атакувати з ходу. Наказав розсосередитися і ждати наближення основних частин.

Прорив знову призначили на ранок і знову великі надії покладали на артилерію. Цього разу її зосередили тут значно більше і була вона не тільки із закритих, а й з відкритих позицій. Та й піхота ішла тепер на німецькі окопи не сама: попереду гриміли гусеницями танки. І наступав уже не тільки третій батальйон - наступала мало не вся дивізія генерал-майора Обрубського.

Артпідготовка тривала сьогодні значно довше, ніж попередня, і вогонь був набагато щільнішим, проте відкрили його уже на світанні, і тому коли танки, а за ними й піхота, ринули широким фронтом на фашистські окопи, ворог не дрімав і не ховався по землянках, як минулого разу: він був наготові і зустрів атакуючих сильним кулеметно-артилерійським вогнем. По танках били гармати прямої наводки, по піхоті - кулемети і батареї із закритих позицій, особливо мінометні.

Не змовкала і наша артилерія, не мовчали танки. На ходу

вибирали цілі, зупинялися на мить, плювалися вогнем і знову йшли далі. Постріли перекликалися із вибухами, вибухи - із пострілами, гул моторів заглушався брязкотом гусениць, а брязкіт гусениць - надривно-розкотистим "ура". Все це зливалася, зрештою, в багатоголосий гуркіт, в какофонічний грім війни, такий неприємний, такий сильний, до отупіння страхітливий, що танкісти не завжди чули свої постріли, а піхотинці - своє "ура". Людей застилав ядучий дим, знята танками і смертоносними вибухами пилюка, і люди не бачили, як падали поранені чи на смерть скошені бійці, їх несла вперед наступальна хвиля, вони не могли вже ні зупинитися, ні думати. Іноді снаряд вибухав перед самим носом, і солдат летів клубком назад, мов отетерілий, дивився на уцілілі чудом ноги, схоплювався і біг у тому напрямі, куди обернула його вибухова хвиля.

- Куди ти преш! - кричав йому хтось у самісіньке лице і грубо обертав лицем до ворога, а течія підхоплювала і вводила у своє нестримне русло.

В окопах розгорівся жорстокий рукопашний бій, в окремих місцях атака захлинулася, люди змушені були залягти по цей бік бруствера і вдатися спершу до фанат, а потім уже до кулі, приклада і багнета.

Обстановка ускладнювалася ще й тим, що німці сиділи не тільки в окопах - було їх і по хатах, і поза хатами. Роти на ходу ділилися на штурмові групи, мало не кожен двір змушені були брати боєм. А це відрізало їх від танків, поставило танки у скрутне становище: мало того, що по них була артилерія, на них полетіли ще й гранати.

Все ж генерал-майор Обрубський зрозумів, що перевага на його боці, і наважився кинути в бій останній, резервний полк своєї дивізії. Це й вирішило долю операції.

XI

Третій батальйон порідів за ці дні мало не на третину. Але він все-таки був чисельнішим від інших батальйонів полку і йому знову наказали іти в бій.

- Перша рота, шикуйсь!

- Друга рота, шикуйсь!

І кидають наші Семени та Онопрії свою тимчасову домівку, поправляють за плечима білі колись, а тепер вичовгані в окопах сидори й поспішають у стрій, щоб часом не запізнитися і не накликати на себе біду. Час такий, що дивись та й дивись. А вміння у них як кіт наплакав. Там не так став, з тим не так розмовляєш. Краще подалі від біди!

- За мною кроком руш! - знову чути команду, і роти необмундированих рушають у путь, важко ступають по землі, обвішані гранатами, обтяжені торбинами, прихопленою в окопах зброєю.

А у штабі полку все ще точиться розмова. Усі веселі, збуджені, особливо Десятинников. Позавчора він і гадки не мав, що

необмундировані, ненавчені дядьки прорвуть так міцно укріплену ворогом оборону, а сьогодні змушений забути, що колись так думав. Оборона ж прорвана. І не раз – двічі.

– Ну, як вони воюють там, наші новачки? – питає замполіта, все ще ніби не вірячи, що успіхів досягнуто завдяки необмундированим.

– Ти ж сам бачиш, женемо німців.

– А все-таки? Не гнуться, коли ідуть в атаку?

– Ідуть, як і всі, по-різному. Але б'ються на славу.

Майор Десятинников не знає, що говорити далі, кліпає з ніяковості очима. Мовчанка затягується, стає просто-таки неможливою.

– Може, ти не йшов би в цей рейд, – пригадує зрештою Десятинников те, що хотів сказати замполітові. – Діло вже зроблено, тепер і без тебе обійдуться.

– Та ні. З танкістами іде мало не половина полку. Хтось із нас повинен бути там. І потім: це все ж таки вирішальний рейд. Я починав його з ними, я мушу й закінчити. Так що бувай здоров, Артеме.

– Будь здоров. Діла наші ідуть непогано, сподіваюся, зустрінемося ще і в кращих, ніж ці, обставинах.

Розійшлися, здавалось, як завжди, – друзями, а на серці в Десятинникова було таке відчуття, ніби не все сказав своєму замполітові. І не просто не все – не сказав найголовнішого.

Полк мав вирушати слідом за танковою частиною, і майор Десятинников дав команду згортати штаб. Та в цей час до будинку, де був розташований штаб полку, під'їхав "Віллю". З нього вийшов начальник політвідділу дивізії полковник Зайченко.

– Полк, струнко! – скомандував майор Десятинников. – Товаришу полковник. Сто шістдесят дев'ятий стрілецький полк готується до маршу.

– Вільно!

Зайченко був чимось невдоволений – тицьнув командирові полку руку і зажадав говорити з ним сам на сам.

– Де майор Гайворон?

– Пішов із третім батальйоном у рейд, у складі групи прориву.

Начальник політвідділу ще суворіше і, як здалося Десятинникову, підозріло глянув з-під насуплених брів.

– Чого це йому сподобався так третій батальйон?

– Майор Гайворон любить бувати там, де небезпечно. Такий у нього стиль роботи.

Зайченко, видно, чогось не розумів – у погляді та й на обличчі в нього не можна було не помітити здивування.

– А чи не думаєте ви, що майор Гайворон дуже змінився за час перебування в госпіталі?

Десятинников насторожився.

– Як вам сказати...

– Говоріть так, як думаєте. Я, власне, задля цього й приїхав. Мене цікавить ваша позавчорашня розмова з майором

Гайвороном.

У командира полку видовжилося і закам'яніло обличчя. Що все це означає? Адже вони розмовляли з Гайвороном без свідків, хто міг знати, що говорилося, як висловлювався його замполіт? Невже їх підслухали? А може, Гайворон похвалився кому? Не віриться. Та й не до того йому зараз. І все ж Зайченко не вигадує, він знає, яка була у них із Гайвороном розмова.

- Про Гайворона найкраще кажуть його діла, товаришу полковник.

- Діла? Які саме?

- Майор Гайворон не тільки політпрацівник, а й бойовий командир у полку. Якщо хочете знати, за успішність нічної атаки треба дякувати саме Гайворону. Це він повів батальйон слідом за вогневим валом, примусив одмобілізованих днями солдатів повірити у свої можливості, і вони прорвали ворожу оборону, та й зараз ламають карк фашистським окупантам.

- Стривайте-стривайте, - зупинив його полковник. - Позавчора ви, здається, інакше думали про Гайворона і його намір іти з третім батальйоном. Що сталося, товаришу майор?

- Майор Гайворон, виявляється, говорив правду: ми не мали права посилати людей в атаку без зброї.

- А вони мали право кидати її?

- Звичайно, ні. Однак погодьтеся: не всі вони винні в цьому. А ми караємо всіх. Наші вчинки схожі на помсту, і це дуже некрасиво виглядає. Та й люди ці довели своїми подвигами, що ми помилялися.

- Хто це - ми?

- Перш за все ви, товаришу полковник, а потім уже я і всі інші.

Зайченко налився кров'ю, однак не вибухнув, поборов у собі спалах гніву.

- Отак навіть? У чому ж це я помилявся?

- Хоча б у тому, що не стримували ні мене, ні командира дивізії там, де треба було б стримувати.

- І все?

- Ні, не все.

- А що ж іще? Доказуйте.

Десятинников мовчить.

- Ну, кажіть же, товаришу майор, я слухаю.

В голосі його вчувається виклик, і Десятинников зважується.

- Ви дозволили нам погано думати про цих людей.

- Чому ж це я, а не хтось інший?

- Очевидно, тому, що очолюєте політвідділ. А що таке політвідділ у дивізії, не мені вам розказувати.

Тепер Зайченко примовк. Дивиться на командира пильними очима і відмовчується.

- Ми, здається, повертаємося до вашої розмови з Гайвороном.

- Можливо.

- А чи варто?

- Дивіться, вам видніше.

- Так-от, слухайте, що скажу: не я вам дозволяв, обставини

дозволили так думати про тих, що були в окупації. А крім того, ви що, своєї голови не маєте на плечах? Чи, може, у вашій кишені не такий самий, як і в мене, партквиток?

– Я не знімаю із себе провини. Однак погодьтеся: про Гайворона теж немає підстав погано думати.

– Ну, то й добре, – охолонув полковник. – Я, власне, затим і приїхав, щоб пересвідчитися в цьому.

Вони незабаром попрощалися, однак майор Десятинников так і не збагнув до кінця, з якими пересвідченнями поїхав полковник Зайченко з його полку.

XII

Наступ радянських військ ішов по всьому фронту. Фашисти пробували опиратися, і хоч опір їхній здавався усе ще організованим, він не міг уже бути тривалим. Особливо там, де діяли танки. Вони з'являлися як посланці помсти, розганяли кулеметами піхоту, розстрілювали артилерійські батареї з гармат і знову просувалися вперед, наганяли страху не тільки тим, що відступали, а й тим, які купчилися біля переправи.

Кільце дедалі звужувалося і, звужуючись, ставало міцнішим. Видно було: ворогу потрібна ще бодай одна ніч, і він робить останні зусилля, щоб утриматися, не бути скинутим у Дніпро до ночі.

Командування Степового фронту розгадало ті наміри і дало військам наказ відрізати фашистські з'єднання від Дніпра до надходження ночі. З цією метою на фланги були кинуті нові танкові з'єднання, посилювалися штурмові групи піхоти, головним чином за рахунок автоматників.

Бригада, на танках якої сидів батальйон капітана Залужного, ішла лівим крилом лівого флангу. Вона першою мала зустрітися біля переправи з танками правого флангу і замкнути таким чином сталеве кільце.

Ворог теж розумів, що головний удар припаде на його фланги, і кинув туди найбільш боєздатні частини. Опорними пунктами фашисти, як і слід було сподіватися, зробили прилеглі до переправи села.

Десант наткнувся на них і знову змушений був зупинитися.

– Що ж робитимемо? – радилися танкісти. – Лізтимемо на рожен чи чекатимемо на піхоту і артилерію?

– Самим лізти на цей ніж ризиковано, – застеріг майор Гайворон. – Але й затримка не піде нам на користь. Підготовка до атаки забере багато часу. Ми не встигнемо тоді пробитися надвечір до переправи і дамо німцям можливість вийти з "мішка", а значить, поставимо під загрозу операцію.

Командири мовчали якийсь час, думали.

– А що, як змінити напрям головного удару? – глянув на них примруженими очима командир танкової бригади.

– Як саме?

– Зачекаємо на піхоту, артилерію й одразу ж розпочнемо артпідготовку, створимо, одним словом, видимість справжнього

наступу, а танки пустимо там, де на них не чекають, – у степу, між селами. Зломимо опір – і прямо на переправу. Частина піхоти піде слідом за нами, решта нехай атакує тих, що засіли по селах. Німці в сорок першому робили так, чому б і нам не попробувати.

- А що, це ідея, – погодилися з ним танкісти, і командир бригади наказав радистові налагодити зв'язок із командиром дивізії.

Зближення нашої піхоти з ворогом, накопичення для атаки забрало немало часу. І все ж танки встигли прорватися до ночі в наміченому місці й пішли тепер уже прямо на переправу. Йшли вони повним ходом, широкою лавою, і гуркіт їхній голосно відлунював у степу, по прибережних лозах. Він був тут панівним, йшов на фашистів, як кара, і фашисти не сміли вже чинити опір. Одні з них сідали на понтони, інші роздягались і кидалися в Дніпро, треті не сподівалися перепливати таку широчинь і бігали, знетямлені, вздовж берега, не знаючи, куди ткнути голову, під яким кущем чи тином шукати рятунку.

- Тобі це нічого не нагадує?

Вернидуб сидів на одному танку з Мірошником, проте кричав голосно і над саме вухо, бо не певен був, що голос його осилить гуркіт мотора, брязкіт гусениць.

- Чом не нагадує, – схилився в його бік Мірошник. – В уманському "мішку", тоді, в сорок першому, ми теж не ліпше почували себе.

- Еге. Недарма кажуть: не копай для когось яму, бо сам у неї впадеш. Що вони хоч думають тепер, гітлеряки?

- Молять, видно, Бога, щоб врятував їх від видимої смерті. А може, каються, хто знає. В усякому разі, щось думають, і це непогано. Переконаються принаймні, що фюрер негоден за всіх думати, самим їм теж шурупати треба.

З танка, в якому сидів комбат Залужний, злетіла вгору ракета – сигнал їм, піхотинцям, залишити вигріті на марші місця і йти під прикриттям танків у пішім строю.

Десантники швидко опиняються на землі, готують і без того готову до сутички з ворогом зброю.

А танки виходили тим часом на пагорок, били прицільним вогнем по понтонах, строчили вздовж берега з кулеметів. Покишені напризволяще ворожі солдати кинулися було праворуч, туди, де не було ще радянського війська, та швидко здибалися з такими ж втікачами, як самі: там теж, виявляється, прорвано їхню оборону, звідти теж іде на них кара.

Діватися нікуди було. І коли з передніх понтонів, на яких сиділи переважно офіцери, полетіли тріски, а решта сплхувала і повернула назад, забитий солдатами берег притих, перестав бути схожим на розворушений мурашник. Приречені зрозуміли нарешті, що вони приречені, і зняли угору руки.

Поки підоспілі з обох флангів підрозділи підбирали полонених і замикали решткам німецького угруповання вихід до Дніпра, на зранену гусеницями та снарядами землю спустилася ніч. Ті переміни не одразу помітили: не до неба було і переможцям, і

переможеним. Зате, коли помітили, довелося вгамувати розпалені боєм пристрасті. Ніч і на війні дається для спочинку.

Батальйон капітана Залужного не з'єднався тієї ночі зі своїм полком – не тільки полк, уся дивізія застряла біля обійденого танками села. Залужний змушений був розшукувати штаб полку по рації. Розмовляв із самим Десятинниковим і отримав від нього чергове завдання: стати на переправі й бути готовим відбити можливу вилазку з правого берега.

Роти, а з ними й танки зайняли визначені їм місця. Вільні від наряду бійці не стали навіть вечеряти – начухрали в лозах листя, вислали ним свої вузькі шанці й поснули, натомлені цілоденною колотнечею.

Ніч обіцяла бути спокійною. Звечора злітали ще над Дніпром ракети, гули в небі літаки, потім і вони вгамувалися, не стали турбувати небо, а тим уже й землю, людей, що оберігали спокій на землі.

Однак так тривало недовго. Пізньої ночі майора Гайворона потривожив капітан Залужний, а Гайворон – командира танкової бригади полковника Шмигу.

- Що сталося, майоре? – поцікавився той, розбуркавшись.

- З того берега прибули до нас селяни з прибережних сіл. Німці мобілізували їх на окопи, ну, а вони скористалися нагодою і перепливли на наш берег.

- То в чому справа? Є тривожні вісті?

- Навпаки, добрі, товаришу полковник. Можна перебратися на правий берег і захопити плацдарм.

- А наказ? Є такий наказ?

- Поки що є тільки нагода. Доки діждемося наказу, можемо втратити нагоду.

- Щось не дуже віриться в неї. Не може бути, щоб німці були такі легковажні цієї ночі. І потім, як подивиться на це командування? Що, коли воно не має наміру форсувати Дніпро саме тут і неодмінно зараз?

- Ви ж самі казали вчора: є наказ користуватися першою-ліпшою нагодою і йти на правий берег.

- Той наказ стосується командирів з'єднань.

- Беру цю відповідальність на себе. Якщо селянам пощастило непомітно перебратися на наш берег, то нам тим більше повинно пощастити. Німці, очевидно, не сподіваються, що ми можемо сунутися зараз до них. Ця ніч – єдина у вас, більше такої не буде.

Полковник важко переводить подих.

- Ну, гаразд. Чого ви хочете від мене? Щоб я теж ішов на правий берег?

- Ні. Ви повинні підтримати нас вогнем. Цілі, сподіваюсь, видно буде, та й ми указуватимемо на них трасуючими кулями.

І знову полковник думає, з усього видно – вагається.

- То ви залишаєте переправу тільки на нас, танкістів?

- Чом же? Я поведу спершу тільки одну, посилену роту. Поки переправиться решта батальйону, настане ранок, а вранці буде тут уся дивізія.

- Ну, що ж, - погоджується нарешті Шмига, - пробуйте. Я дам наказ, танки візьмуть той берег на приціл.

- Спасибі. Я так і знав, що ви не відмовите. Ну, а командуванню скажіть, що я чекаю його на тому березі. Хай не затримується.

- То ви йдете з першою ротою?

- Аякже. На велике діло йдемо, а у великих ділах комусь треба бути попереду.

Бійців підіймали по тривозі, однак приготування до переправи йшло тихо, без зайвої метушні. Та й що, власне, готувати? Зброя у кожного на руках. Повантажили на понтони батарею 82-міліметрових мінометів, добути учора в німців трофеї (а добули багато - і зброї, і боєприпасів до неї), прихопили кілька протитанкових рушниць і - все, можна відчалювати.

Першою ішла на човнах штурмова група. Озброєна вона була легко, автоматами та ручними кулеметами. За штурмовою групою пливли обслуги станкових кулеметів, бійці з протитанковими рушницями, батарея з 82-міліметровими мінометами та боєприпасами до них.

Ніч була не так щоб дуже темна, але й не зоряна, до того ж вітряна, і Дніпро хмурився, сердитий і буряний, котив свої хвилі униз, за течією. Це завдавало клопоту, бо зносило човни, особливо понтони, і треба було добре гребти, щоб вийти в те місце, де, за словами провідників, найбільш безпечно висадитися. Але хвилі робили плесо Дніпра темним, човни - невидимими, а шум вітру у верболозах не примушував солдатів бути особливо обережними: Дніпро і ховав їх від проникливого зору, і оберігав від настороженого на гористому березі вуха.

Щоб потрапити на потрібне місце, вирішили піднятися спочатку вгору, потім ударитись навкіс, трохи навіть за течією, а там уже що буде: бій так бій, аби тільки досягти берега, вчепитися за берег.

Човни ішли швидше, ніж громіздкі, навантажені зброєю та боєприпасами понтони, і капітан Залужний змушений був нагадувати гребцям, що на човнах, аби не спішили. Рота має висадитись в умовленому місці, групи не повинні втрачати одну одну з поля зору, принаймні до середини Дніпра, поки вималюється гористий берег. Тоді, навпаки, треба буде налягти на весла і першими вихопитися на сушу.

Та одна справа - ветхий човник із двома втікачами, до того ж досвідченими рибалками, інша - десяток набитих людьми човнів, а тим більше громіздкі понтони. Фашисти помітили їх на хвилях Дніпра і відкрили спершу автоматний, потім і кулеметний та мінометний вогонь.

Десантники не відповідали, щосили гребли до берега і голосно лаялися дощукільною німецькою лайкою, вимагаючи припинити вогонь, запевняючи, що вони свої. Це, видно, подіяло, бо вогонь справді припинився на якийсь час. Та ось злетіли вгору ракети - одна, друга, третя - і не встигли погаснути, як вогонь поновився, і поновився тепер із подвійною силою.

З човнів відповіли довгими автоматними чергами, полосонули

по прибережжю з ручних кулеметів. Хитрість не зовсім удалася, однак вона дозволила все-таки виграти кілька хвилин і наблизитися до берега, вчепитися за берег.

Свинець не милував десантників, та десантники не зупинялися і не вклонялися землі. Її треба було відбити у ворога, а відбити можна тільки наступаючи.

Берег клетотів від пострілів, від знятої зненацька колотнечі. На фашистів, що засіли у прибережжі, летіли вже не тільки кулі, а й фанати, по вогневих точках, які поливали десантників згори, видно із дзотів, били трасуючими з кулеметів. Тоді озвалися з лівого берега танки і вдарили по дзотах артилерійським вогнем. Німців це, видно, не бентежило, якщо й змовкали, то тільки на мить, поки переносили вогонь чи міняли стрічки. Але снаряди дедалі лягали купніше й прицільніше, подекуди зносили верхні накати, вибухали в амбразурах. Цим скористалися десантники і зім'яли прибережні пости, наблизилися до основної лінії оборони – до окопів.

Внизу, неподалік від берега, зайняла вже вогневу позицію мінометна батарея й одразу ж приєднала свій вогонь до вогню танків. Постріли її були ще несміливими і хаотичними, бо ворог теж засипав берег мінами, але їх чули піхотинці, вони підбадьорювали піхотинців.

– Давай сигнал, капітане! – наказує Гайворон. – Настав час атакувати окопи.

В небо злетіли дві трасуючі черги, схрестилися над німецькими траншеями.

Бійці націлилися зробити ривок, танки і міномети перенесли вогонь у глибину оборони.

– За Батьківщину! Ура-а-а!!! – звівся на ноги Гайворон і першим кинувся вперед.

Поклик його підхопили інші, і громове "ура" покотилося схилами, зливаючись із автоматними та кулеметними чергами, з вибухами гранат, що летіли з окопів і в окопи. Тепер уже ніхто не командує, ніхто й не дослухається до команд. Перед кожним свій об'єкт, кожен діє на свій розсуд.

Ніч – союзниця сміливих. Вона допомагає бійцям визначити по спалахах, де сильніша, а де слабша оборона, і вломитися в німецькі окопи хоча б там, де це можливо.

Фашисти не скрізь поступилися перед атакуючими. В кількох місцях, видно біля дзотів, організували тристоронню оборону і не дають можливості підійти до них ні з фронту, ні з окопів – тиснуть десантників до землі зливою свинцю.

– Що робитимемо? – звертається замполіт до капітана Залужного.

– Треба атакувати, щось інше не зарадить нам.

– Тоді посилай групу бійців німцям у тил. Атакувати так атакувати, звідусіль і єдиним ривком.

Бій за опорні пункти був короткий, однак жорстокий і кривавий. Німецькі солдати боронилися уперто, переважна більшість із них – до останнього.

– Ну, тримайся, капітане, – сказав Гайворон, обійшовши

відвойований у німців плацдарм. – Я піду на берег простежу, як там іде переправа. Завтра тут будуть гарячі бої, а нам неодмінно треба вистояти.

XIII

О четвертій годині ранку полковника Шмигу покликали до рації.

– Що там у вас за колотнеча? – поцікавився генерал-майор Обрубський.

– Бої, товаришу третій.

– З ким? Із тими, що виходять з оточення, чи з тими, що йдуть на допомогу оточеним?

– Та ні. Оточені ведуть себе тихо. І з того берега не було спроб прийти їм на виручку. Дванадцятий сам пішов до них у гості.

– Що?!

– Дванадцятий, кажу, пішов до них у гості. Захопив уже на тому березі плацдарм, переправляє решту своїх підлеглих.

– А хто посилав його на той берег? Чому я нічого не знаю про це?

– Так склалися обставини, товаришу третій.

– Чортівня якась! – вилаявся Обрубський. – На лівім березі не звели кінці з кінцями, а він поліз уже на правий.

– Тепер уже пізно нарікати, товаришу третій, треба допомогти йому.

– Та в тім-то й ба, що рано думати про допомогу. Я сам зв'язався оце з вами, щоб просити допомоги. Міцний горішок залишили ви нам на дорозі, без коробочок, мабуть, не роздаavimo його.

– Хм. Це гірша справа... Ну, що ж, – сказав полковник, подумавши. – Висилаю, коли так, поміч. Давіть горішок і поспішайте до нас.

Танки і там зробили своє діло: дивізія зламала на світанку опір солдатів, що сиділи в обійденому вчора, селі, і твердо стала на колишній німецькій переправі.

Успіх утихомирив трохи Обрубського, однак ненадовго. Бо не тільки він, генерал Обрубський, атакував цього ранку німецькі позиції – на плацдармі теж розгорівся запеклий бій. А це не обіцяло утішних наслідків і не могло не нагадати командирові дивізії про свавільні вчинки майора Гайворона.

Як тільки підрозділи зайняли бойовий порядок вздовж Дніпра, командирові сто шістдесят дев'ятого полку наказано було з'явитися на командний пункт дивізії.

– Хто велів вам форсувати Дніпро? – спокійно, проте не зовсім прихильно запитав Обрубський.

– Ніхто, товаришу генерал-майор.

– А чому третій батальйон опинився на правому березі?

Командир дивізії був людиною літньою, до того ж врівноваженою, і Десятинникову важко було зрозуміти, гнівається він за самочинство чи, навпаки, хоче похвалити за ініціативу. Тому

вирішив не кривити душею, говорити те, що думає.

- Не можу знати, товаришу генерал-майор. Я такого розпорядження не давав, то ініціатива майора Гайворона.

- І як ви дивитеся на ту ініціативу?

- В бою інакше не можна. Майор Гайворон скористався нагодою і зробив, по-моєму, добре діло. Тепер ми маємо на правому березі плацдарм і легко можемо форсувати Дніпро, розвивати наступ.

Багряне обличчя генерала ще дужче побагровіло.

- Признатися, не думав, що в моїй дивізії полками командують хлопчиська, - сказав тим же врівноваженим голосом, але далеко не тим тоном. - Ваш батальйон до ночі буде скинутий у Дніпро, і ми нічим не допоможемо йому. Чуєте, що там робиться? Розумієте, що ви нарobili зі своїм Гайворonom? Ініціативщики... Ви що, фронтом командуєте, що беретеся вирішувати справи командуючого?

- Винен, товаришу генерал-майор.

- Винен, винен... Що мені з того, що ви визнаєте себе винним? Мушу сідати ось до апарата і пояснювати командуючому армією вашу дурість. А чим я поясню її, що скажу командуючому? Що командири мої - анархісти? Що вони самі собі командуючі?!

Десятинников мовчав. Цим скористався Зайченко і вставив своє слово.

- А я говорив вам, товаришу майор, попереджав, щоб не дуже покладалися на Гайворона. Бачите, чим усе це завершується, розумієте, чим пахне ваша безпечність, в яке неприємне становище поставили ви нас із командиром дивізії?

- Я думаю, - похмуро сказав Десятинников, - що зараз не про це треба вести мову. На тім боці йде бій, ми повинні допомогти третьому батальйонові.

- Чим? - грізно подивився на нього генерал. - Щоб допомогти, треба переправитися, а на чому ми переправимося через Дніпро?

- Давайте хоч артилерійським вогнем підтримаємо. Адже з нами зараз не тільки полкова та дивізійна артилерія, з нами й танкова частина.

- А хто коригуватиме його, вогонь всієї артилерійської групи?

- Там командир мінометної батареї.

- І тому командирові не більше, мабуть, двадцяти років?

- Не більше, товаришу генерал-майор.

Генерал знову побагровів, однак лишився вірний своєму характерові - не спалахнув, не зірвався, як це роблять молодші за нього командири, а спокійно, навіть дуже спокійно сказав:

- Знаєте що, майоре? Ідіть собі в полк, бо я, здається, не витримаю і забороню вам командувати ним зараз уже, незважаючи на складну обстановку. Кинули у зуби німцям батальйон і хочете, щоб я палив з дурного розуму по задніпровських полях, викидав без толку снаряди? Та ви що, товаришу Десятинников, - підвищив він зрештою голос, - смієтеся з мене? З яких це пір почали так убого мислити? Я, здається, не перший день знаю вас.

Командир полку мовчав.

– Ідіть! – зневажливо махнув рукою генерал Обрубський.

Майор відкозиряв, круто обернувся на місці і вийшов.

А за Дніпром ішли тим часом уперті бої. Затемна німці не наважувалися перейти в контратаку, видно, перебільшували з ляку силу тих, що вибили їх із окопів. Зате вранці вони розгледілися і швидко прийшли до тями.

Втрачені позиції на гористому березі Дніпра були незначним шматком їхньої оборонної лінії, але вони відділялися від решти фортифікаційних споруд балками і були дуже вигідними для плацдарму. Тому в німців не могло бути з приводу нічної втрати двох думок: контратака, і якомога швидше!

Командир третього батальйону теж розумів, до чого йдеться, і тоді ще, поночі, робив усе можливе, щоб бійці були готові зустріти фашистів і не стенулися перед ними.

– Ну, як тут? – питав він командирів рот. – Встигнете обернути оборонну лінію лицем до ворога?

– Попробуємо встигнути, товаришу капітан. Чарунки для кулеметних гнізд спорудили. А це головне, індивідуальні окопи тепер уже вириємо.

– Про запасні позиції для кулеметів та протитанкових рушниць не забудьте.

– Єсть не забути про запасні позиції!

Бійці зняли куфайки, копали в одних сорочках і без перепочинку. Бо все це були люди землі, звиклі рити її і в полі, і на городі, і під колодязі та погребі, і на гробках. Та й розуміли, чого прийшли сюди, за Дніпро, що чекає їх на світанку.

Їм справді не дали ані здрімнути після виснажливої ночі, ані перепочити. Вранці, коли підбилось уже сонце, на них пішли фашистські танки, за танками – автоматники. Солдатів було не більше роти, і йшли вони не з фронту, а з лівого флангу, з порослої чагарником балки. Це трохи ускладнювало становище оборонців, бо основний удар припадав на тих, що оборонялися зліва, – на першу роту.

– Ну, коли оце тільки й усього, то живемо, хлопці, – весело сказав командир роти, проходячи траншеєю повз своїх бійців. – Цих автоматників нам на один зуб.

– А танки? – несміливо запитав хтось збоку.

– Думаю, що танки не дійдуть навіть до окопів, артилерія накриє їх ще на підступах.

Над поруділим вересневим степом стояла напружена тиша. Навіть гуркіт танків не міг розбудити її. І раптом за Дніпром глухо пролунав і згас у прибережних лозах гарматний постріл, внизу заговорила мінометна батарея.

Снаряд дав переліт, міна лягла трохи осторонь. Хтось невидимий скоригував обидва вибухи – і знову вони лягли не біля танків, а трохи ближче, попереду танків.

Піхотинці затамували подих, ждуть, коли ударять із того берега всі гармати, коли накриє ворога вогнем мінометна батарея. Та ба, не діждались того: фашисти не пішли на

пристріляне місце – круто повернули праворуч і посунули понад чагарниками, тиснучись до чагарників. Обслуги бронетанкових рушниць скористалися тим поворотом і вдарили з кількох стволів по підставлених танками боках.

Не переставали строчили по автоматниках кулемети.

Хто знає, можливо, ворожі танки проглядалися з лівого берега через балку і наші танкісти вдарили по них прямою наводкою, а може, це тут, в окопах, скоригував хтось, – снаряди і міни лягли цього разу між танками, зняли стовпи пилюки і диму в лавах атакуючих.

Німці знов спробували вийти з-під вогню – розвернулися і пішли прямо на окопи, на лівий фланг оборонної лінії батальйону.

Плацдарм здригався від вибухів, клекотів від стоголосих, довго не змовкаючих кулеметних та автоматних черг. Уже впали, скошені свинцем, передні лави гітлерівців, ховаються за танками ті, кого оминула ця доля; вже знялася пилюка й над другим зліва дзотом, по якому стріляв із гармати передній фашистський танк. Але бій не стихає, навпаки, щодалі стає запеклішим, гримить і гримить між двома балками на дніпрових схилах, нагадуючи усім, що на плацдармі зчепилися не на життя, а на смерть.

У розпалі бою, коли танки ось-ось мали вже підійти і пропусувати окопи, подавити, коли не вогнем, то гусеницями кулеметні гнізда, з правого флангу передали, що їх теж атакують ворожі автоматники.

Це була хитрість, розрахунок на страх. Це був давній, випробуваний ще в сорок першому році маневр. Німці, видно, не хотіли рахуватися ні з часом, ні з обставинами і витягли на світ старий мотлох своєї стратегії. Занепали, виходить, невтямки їм, що зараз не сорок перший рік, та й відступати батальйонові нікуди: позаду ріка, – він має тут або перемогти, або умерти.

– Іди, капітане, на правий фланг, – розпорядився Гайворон. – Мінометна теж нехай переносить туди вогонь, із нас вистачить і підтримки потойбічних гармат.

Замполіт не затримувався більше на КП, побіг, згинаючись, ліворуч, туди, де зчепились уже дві сили, де було саме пекло бою.

Передній танк наближався до окопів. Ті, на кого він ішов, заметушилися, ось-ось, здавалося, кинуться куди очі дивляться.

– Не бійтеся, хлопці! – підбадьорює замполіт. – В окопах він нічого вам не зробить!

Якийсь молодик вовтузиться, присівши в окопі, з гранатами – чи то тільки зв'язує їх, чи не може поставити з ляку на бойовий звід.

Гайворон взяв у нього гранати, присів за бруствером. Коли танк наблизився, відвів руку назад і легко кинув зв'язку під гусеницю. Вибух зняв величезний стовп пилюки, в якому важко було розібрати, що сталося. Але танк викинув уперед гусеницю і зупинився. Хтось скористався нагодою, кинув другу зв'язку на задню частину танка. Разом із вибухом знялося вгору полум'я,

потім повалив дим.

А в цей час в окопи ввірвалися ворожі автоматники. Врукопашну з ними не билися, бо ні в тих, ні в других не було багнетів. Чулися тільки черги – то короткі, то довші, потім полетіли гранати.

Замполіт зрозумів, яка це небезпека, і доклав усіх сил, аби не допустити до окопів решту німецьких солдатів. Та ба, лихо не саме ходить – із дітками. Те, що міг зробити батальйон кулеметним та автоматним вогнем із піхотою, того не міг зробити із танками: вони скористалися хвилиним замішанням і полізли прасувати окопи.

XIV

Генерал-майор Обрубський ніяк не міг видлубати зі старечої пам'яті хоча б більш-менш переконливі пояснення обставин, що склалися на дорученій йому ділянці фронту, і тому не наважувався дзвонити командуючому із приводу боїв на правому березі Дніпра. Іноді йому хотілося махнути на все рукою і ждати, що буде. Та одразу ж пригадував, що за Дніпром не тільки той біснுவатий майор із трьома сотнями мобілізованих, а й батарея мінометів, ціла рота станкових кулеметів, не рахуючи іншої зброї. А це неабияка втрата. За що, за що, а за матчастину по голівці не поглядять.

Поки командир дивізії думав і вагався, думаючи, вісті про бої на правому березі Дніпра дійшли до командуючого армією, і той одразу ж зняв трубку, попросив до апарата генерал-майора Обрубського.

– Що нового, генерале? Чому не доповідаєте, які бої ведете з німцями?

– Невтішні новини, товаришу генерал-лейтенант. Третій батальйон із господарства майора Десятинникова самовільно переправився вночі через Дніпро і виявився відрізаним тепер від полку, від дивізії. Підтримати його немає у нас ні засобів, ні можливості, а сам він не вистоїть, німці не зараз, то через годину, а скинуть його в Дніпро.

– Стривайте-стривайте, я щось не зовсім розумію. Як це немає можливості підтримати? А артилерія де ваша?

– На тім боці немає артилеристів, нікому коригувати вогонь.

– То переправте! Командир батальйону переправив туди весь батальйон, а ви кількох чоловік не можете переправити? Яка там обстановка? Де саме батальйон, якими силами і засобами відбиває він атаки, які ворожі частини атакують його? – закидав командуючий Обрубського питаннями.

– Батальйон вибив німців з окопів, захопив вигідний плацдарм між урочищами Дубняк і Криниці.

– То чому ж ви мовчите?! – крикнув і з радості, і зозла командуючий. – Нічого собі невітішні новини. Ми тут ламаємо голову, де і як форсувати Дніпро, а вони відмовчуються собі, видають сміливу ініціативу за самовольство. Хто командує батальйоном?

— Капітан Залужний. Але це ініціатива замполіта полку майора Гайворона.

— Гайворона? Ну, я його знаю, це на нього схоже... Так от вам, генерале, наказ: розбийтеся, а знайдіть засоби для переправи і негайно ж перекиньте туди надійних артилеристів, боєприпаси, а можливо, і людей. Висилаю у ваше розпорядження два полки корпусної артилерії, при потребі кинемо туди й авіацію. Батальйон мусить утримати за собою плацдарм хоча б до ночі. Це по-перше. По-друге, з надходженням ночі вся ваша дивізія має бути на правому березі. За нею армія, за армією фронт. Все... Ага, ще одне. Який зв'язок із майором Гайвороном?

— Радіозв'язок.

— Передайте моїм радистам, на яких хвилях можна зв'язатися з ним.

Командуючий кладе трубку, а Обрубський усе ще стоїть коло апарата, жде, чи там, на другому кінці проводу, не одумаються часом, не одмінять так несподівано даного йому розпорядження... Достукалися. Напросилися! Думав, обмине його ця чаша - форсувати Дніпро, а вийшло, що має форсувати першим.

І знову майор Десятинников слухає свого командира дивізії, тільки цього разу не на командному пункті - по телефону.

— От що, Десятинников, - глухо говорить комдив. - Артполк переправляє зараз на той берег своїх людей. Пошліть з ними роту автоматників із боєприпасами. Батальйон повинен протриматися бодай до ночі. Плацдарм на вашій совісті, майте на увазі. І ще одне: зібрати по прибережних селах човни, бочки, дошки, двері, колоди - все, з чого можна змайструвати плоті. З першими сутінками підкинуть дещо з армії - і з Богом, оскільки ви проявили ініціативу, першими підете на правий берег. Ну, а за вами і ми вже грішні.

- Есть, товаришу генерал-майор!

У тому "есть" було багато гіркоти, та майор відчував і переміну. І та переміна примусила його повірити, що йдеться все-таки на краще. Нехай і зозла посиляють його на супротивний берег першим, а йдеться все-таки на краще.

XV

Атака німецьких автоматників помітно згасла. Ще лунали поодинокі постріли, чаділи біля окопів і прямо на окопах ворожі танки, одначе то вже було не те, що годину, навіть десять-п'ятнадцять хвилин тому. То була швидше інерція, ніж сам бій.

Виділені із числа бійців санітари бігали по траншеях - від окопу до окопу, від дзоту до дзоту - і підбирали поранених. Одні з них ішли на перев'язочну, підтримувані під руки, інших треба було нести. Та немало траплялося й таких, що не потребували вже допомоги, - то були мертві.

Всього лиш третій день воюють необмундировані солдати, а скільки вже розгубили вони по полях земляків своїх, одно-

сельчан. Раніш втрати не так помічалися. Бо їх не бачили, бо оглядалися уже згодом, коли когось недораховувалися. А то й оглянутись не мали часу. І здавалося тоді, що товариші не вбиті, що вони просто відстали десь, прийде час – наздоженуть, розкажуть, де були, що бачили. А тут вони лежали перед очима й німотно стверджували, що їх уже немає, що смерть не така вже неможлива штука, як думається живим.

Командири знають, як гнітюче діє присутність мертвих на тих, кому треба буде воювати ще, і наказують знести забитих в одне місце – у братську могилу.

Кожен розуміє: так треба. Не лежати ж мертвим у окопах, поміж живими. Та коли б хто знав, як нелегко їм, живим, брати своїх товаришів за ноги чи під руки і нести туди, звідки не буде вже вороття.

“От бачиш, Петре, – сумно міркує Кирило Вернидуб і так дивиться на свого товариша парубочих літ, ніби докоряє йому за те, що той підставив себе під кулю. – А ти журився, як воно буде. А воно дуже просто: був ти – і немає тебе”.

Трохи далі від окопів, на місці майбутньої могили, стоїть із лопатою в руках Василь Мірошник. Він ще дужче зсутулився під тягарем зваленого на плечі горя і мав такий вигляд, ніби не вірив, що все це бачить наяву, що то не когось стороннього кладуть на землю, а його друзів, сусідів, односельчан. З одними він пас у полі корови, з іншими товаришував у школі чи на вулиці, з третіми працював у одній бригаді чи просто жив на одній вулиці і часто зустрічався по ділу і без діла. Всього було тоді: і задушевних розмов, і спільних гулянок, були суперечки і навіть бійки, а тільки зараз зрозумів Василь, які вони рідні йому, ці люди, як боляче усвідомлювати, що їх немає вже і ніколи не буде.

І Леонтій лежить он... Той самий Леонтій, якому він, Василь Мірошник, звиряв на випадок чого своїх дітей, усю родину. Як же воно так виходить? Думав одне, а сталося зовсім інше. І що він скаже тепер Одарці, коли повернеться в село? Вона ж прийде, питатиме. Та й усі інші теж придуть і теж питатимуть.

Усе ще необмундировані солдати не розмовляють між собою. Мовчки вганяють у землю лопати, мовчки й одкидають її осторонь. Навіть не дивляться один на одного, так ніби почувають за собою провину. Копають і думають, думають і копають. А вітер шелестить прижовклим уже листям на кущах, і гладить, і причісує мертвим чуби. Так, ніби невидима рука торкається їх – всього лиш тиждень тому митих і причісуваних охайними і щирими степовичками.

Похорони ніде не були веселими, а тут особливо. Бо ховали не одного – ховали двадцять п'ять чоловік. І не було на цих похоронах чарки, яка, може, тому і п'ється в таких випадках, щоб звеселити наболілу душу. Лише в окопах згадали про тютюн і задиміли цигарками. Не нарікали на когось чи на щось, не скаржилися на лиху свою долю, зібралися невеликими групами, як сироти, що втратили кривих, курять мовчки і думають.

Гайворон помічає ту задуму і наказує командирам іти до

бійців. Сам же обходить оборону, шукає причину заговорити із солдатами.

- Ну, що ж, землячки, пригощайте домашнім тютюнцем, - присів біля однієї із груп.

Землячки заворушилися, подають навперебій кисети. Це робить якусь розрядку, а розрядка підносить дух і самому замполітові.

- Давно не кутив самосаду, - веде він далі. - А любив колись.

Гайворон хотів поговорити з ними про сільське життя, згадати своє, а там уже і їхнє минуле, та його не підтримали. Один тільки підтакнув, другий сказав: "Та було", - і теж замовк, розтирає чоботом недокурок.

Хто знає, чи наважився б замполіт заговорити з ними про найболючіше, коли б солдати самі не нагадали про нього Гайворонові.

- Це правда, товаришу майор, - запитав Василь Мірошник, що ми, дубівчани, отак і воюватимемо в одному батальйоні?

- А хіба це погано? - ухилився Гайворон від прямої відповіді.

- Та гірше, мабуть, не може вже й бути.

- Отакє. Чому ж це?

- Бо немає гіршої кари, як хоронити своїх друзів. Воно, звичайно, кожного жаль, та було б краще, коли б ми воювали в різних полках чи хоч батальйонах. Там і втрати не здавалися б такими болючими. Одні одходили б, інші приходили. Чужим мене не так було б жаль, як своїм.

- А мені здавалося, що це на краще, - невимушено серйозно сказав замполіт. - Адже билися ви добре, справді: один за всіх, всі за одного.

- Е-е, битися - не вмирати. Битися скрізь можна.

Замполіт не перечить.

- Що ж, - говорить згодом. - Може, й справді це так. Вистоймо ось на плацдармі - зійдемося усім полком, поміркуємо.

- А чи зійдемося?

- Обов'язково, товариші! Нам би тільки до ночі утриматися, а там можна не сумніватися. За ніч понтонні мости наведуть на Дніпрі, а мости - це відкритий шлях не тільки для дивізії, а й для армії, фронту.

Майор осідлав нарешті свого коника. Тепер він не сумнівався, що досягне мети, підніме настрій людям.

Як на те, його покликали до рації. А через кілька хвилин Гайворон вибіг із бліндажа бадьорий, радісний.

- Товариші! Нам іде допомога. Командуючий армією виносить усім вам подяку за сміливо здійснену операцію і негайно висилає сюди, до переправи, два полки корпусної артилерії.

І солдати, і командири їхні збуджено загомоніли в окопах.

- Але і це ще не все. З лівого берега переправляють сюди артилеристів і нові підрозділи піхоти. Так що будьте готові забезпечити їм переправу.

Це була неабияка новина. Це схоже було на рятунок, і люди одразу повеселішали, скинули із себе вагу невтішних роздумів і

скорбот.

XVI

Німецько-фашистське командування заздалегідь готувало на правому березі Дніпра оборонні споруди, особливо після того, як згоріла в пекельному вогні Курська дуга. Однак бої затрималися на якийсь час по лінії Сіверський Донець - Донбас - Кальміус, і це дало підстави заспокоїтися, а найперше тим, що готувалися до оборони в середній і нижній течії Дніпра. Хто міг подумати тоді, що фронт, який тримався військами Третього рейху за п'ятсот, а то й більше кілометрів від Дніпра, покотиться раптом на захід і за якихось два-три тижні викине на правий берег лише свої недобитки?

Дніпро - широкий водний рубіж, з крутим, пануючим над лівобережжям правим берегом. Ці обставини робили оборону німецької армії на Дніпрі вигідною з усіх поглядів, і на це не могли не розраховувати генерали фронтних штабів та й самого генштабу, тим більше що Німеччина не могла вже затикати усі свої дірки новими дивізіями.

Однак, коли батальйон капітана Залужного вихопився на правий берег, а потім заволодів там плацдармом, командири передових частин оборонної лінії німців не могли не сполошитися. Вони розуміли, яка то загроза для всієї оборони по Дніпру, і одразу ж, поки новина та не набрала розголосу, вирішили своїми силами скинути батальйон у Дніпро. Та ба, скинути не вдалося.

Тоді німецьке командування не стало приховувати від штабів наявності плацдарму, навпаки, попрохало допомогти.

Сталося так, що сили, які мали підтримувати батальйон на плацдармі, накопичувались у той же час, що й сили, які мали ліквідувати плацдарм. На лівім березі підтягувались і займали бойові позиції батареї корпусної артилерії, на правім накопичувались для нової атаки танки, зосереджувалася піхота, готувала масовий артналіт по плацдарму і, звичайно ж, по переправі всіх калібрів артилерія.

В повітрі виразно пахло порохом, і тому всі поспішали: німці - зібрати свої сили у броньований кулак, наші - стримати той кулак, не дати йому звалитися на голову звитяжного батальйону.

А батальйон підбирав тим часом полишену ворогом в окопах і за окопами зброю, укріплював і поповнював поріділі після бою фланги.

Дивізійна артилерія не чекала переправи коригувальників - вона таки зв'язалася з командиром мінометної батареї і вела з його допомогою пристрілку реперів. Начальник артилерійської групи, точніше, штаб його визначив тим часом рухомі і нерухомі протитанкові та протипіхотні вогні і не забарився погодити їх із правим берегом.

Артилерія, отже, була готова підтримати піхоту, що оборонялася на плацдармі, але вона не могла поки що підтримати артилеристів, що мали переправлятися через Дніпро: на картах не було ще цілей, вона не могла знищити або принаймні

примусити замовкнути на якийсь час ворожу артилерію.

Це добре розуміли ті, кому доручено було перекинути на правий берег коригувальників і боеприпаси з піхотою. На ніч вони не могли розраховувати – їм наказано перебраться туди до ночі, тобто серед дня. А вдень потикатися, коли здумається, не можна. Вдень треба вибрати слушну нагоду.

Такою нагодою могла бути чергова ворожа спроба ліквідувати плацдарм. Фашисти готуватимуть її цього разу серйозніше, а значить, зосередять на рубежах атаки не тільки сильніші піхотні частини і танкові підрозділи, а й вогонь артилерії. Атаці передуватиме тепер артпідготовка, нею має скористатися наш черговий десант і перетнути Дніпро до того, як німці встигнуть змінити установки і зосередити артилерійський вогонь на переправі.

Човнів у селі вже не було – частину забрали німці, частину – третій батальйон. Організація підручних засобів на місці, крім бочок та дверей, з яких робилися плоти, нічого не дала. Довелося клопотатися перед армійськими тилами, які в таких випадках перші думають, що вимагатиме від них командування, та й ті, кому доведеться форсувати річку. І тили не відмовили дивізії Обрубського, дали і човни, і до човнів.

Готувалися неподалік від берега, під прикриттям будівель і садків. Човни і все, що повинно було лягти в них, намічалось винести до Дніпра на руках, і лише тоді, коли необхідно буде рушати на той берег.

Кожен розумів: зважуються на вкрай ризиковане діло – адже переправлятимуться серед білого дня. Та наказ є наказ, а солдати є солдати. Хто знає, може, це й справді необхідно – на тому березі теж люди. Шкода тільки буде, коли і зусилля, і жертви їхні підуть марно. Дніпро – не Донець, його не персягнеш одним махом весел.

Ворожа атака почалася, як і передбачали командири, з артилерійської підготовки. Установки звукозапису, якими полюбляла користуватися корпусна артилерія, поспробували було засікти ворожі батареї, однак спроби ті не принесли бажаних наслідків: німецька артилерія заговорила одноразово і такою багатоголосою мовою, що про виявлення ворожих батарей звукозаписом і думати було нічого. В повітрі стояв суцільний гул, стрясаюча землю і небо громовиця. Бо до пострілів долучилися вибухи снарядів, крупнокаліберних мін, і падали вони на порівняно неглибоку і вузьку площу, падали так часто і густо, що на плацдармі не лишилося, здавалось, живого місця.

Спресована віками земля грудням і пилюгою злітала вгору, а та, що лишалася у предковічному ложі, ходила ходором. Бо не встигала спинитися, бо удари були занадто частими, до божевілля лютими.

Батальйон хоч і ждав атаки, однак не міг знати, коли загримить ця сатанинська музика, і тому не встиг вийти з-під вогню. Та й куди він міг піти? Вперед – не можна, назад – не дозволено. Тут хоч відкрите небо, та є окопи, хоч махає косою смерть, та є й надія, що не всім судилася лиха доля, не кожен

стане жертвою прямого влучення.

Вони не сподівалися уже на допомогу з того берега: артпідготовка – не контратака, від артпідготовки ніхто не може захиститися. Снаряди сіятимуть смерть і молотитимуть до того часу, поки не підійдуть до окопів фашистські танки, а з ними й піхота.

Але поміч прийшла все-таки. Поки німці обробляли плацдарм артилерійським вогнем, від лівого берега відчалили переповнені солдатами човни і, прикриваючись димовою завісою, рушили до плацдарму. Їх помітили, звичайно, бо за Дніпром і лівим берегом не могли не стежити, помітили і затарабанили в усі телефони, послали тривожні вісті у штаби, а звідти – на батареї. Це й зумовило полегкість: ворожі артилеристи одразу ж змінили установки і перенесли вогонь на десант.

Допомога виявилася дуже своєчасною: німецькі танки давно вже вилізли зі схованок і йшли на окопи. Ішли цього разу не тільки із флангів – по всьому фронту, і знов-таки не самі – у супроводі піхоти.

Настав час заговорити й нашій артилерії. Командир мінометної батареї, той єдиний артилерист, що був на плацдармі, сідає до рації і сам командує на лівий берег:

- "Оскол", ПЗО-1, біглий, вогонь! "Самара", ПЗО-2, біглий, вогонь! "Донець", ПЗО-3, біглий, вогонь!

Всі три артилерійські полки відкривають ураганний вогонь по танках, а тим часом лейтенант Гладкий дає установки мінометникам дивізії. Йому не видно ворожої піхоти – все поле перед окопами заволокло пилюкою і димом, однак він знає, що піхота йде за танками, і називає відповідні дані. Поки розмовляє з мінометниками, настає час змінити установки артилеристам:

- "Оскол", вліво десять, ближче два, біглий, вогонь! "Самара", ближче три, біглий, вогонь! "Дінець", вправо десять, ближче два, біглий, вогонь!

Снаряди лягають ближче і купніше. Командир батареї приглядається до вибухів, мов диригент, відчуває найменші хиби чи неточності і вносить корективи. Він один на весь багатоголосий оркестр. Коли б раніше сказав хтось, що йому доведеться командувати трьома артилерійськими полками, до всього й усіма мінометними батареями дивізії, він не повірив би, не захотів би слухати. А зараз не думає навіть про це. Необхідність прогнала сумніви, обов'язок подесятерив знання, примусив заговорити кмітливий від природи розум. І він керував тією руйнівною силою, палив і нищив застигнуті посеред поля ворожі танки, мішав із землею доведену до божевілля піхоту.

А позаду німецькі артилеристи мішали з водою посланий із лівого берега десант, їм не було вже діла до того, чим закінчиться атака на плацдарм, яка доля спіткає танки, піхоту. Головне – не допустити підкріплення, розвіяти навіть думку про те, що через Дніпро можна переправитися, тим паче вдень. І вони теж не шкодували снарядів, поставили на Дніпрі таку щільну вогневу заслону, яка не давала надії навіть на щасливий

випадок.

Батальйон опинився між двох вогневих валів. Він не мав ще підстав почувати себе переможцем, та у нього була вже надія на перемогу: адже він не сам у цьому неймовірному поединку, йому посилають поміч, за нього іде жорстока і уперта боротьба.

XVII

З усього спорядженого на той берег десанту вернулося лише три човни. І то понівечені, переважно з пораненими й підібраними серед хвиль людьми.

Майор Десятинников не гнівався, не нарікав навіть на тих, що повернулися. Він добре розумів, куди послав людей, як розумів і те, яка це неприємність – розгром десанту. Адже батальйон не одержав ні боеприпасів, ні підкріплення, а без підкріплення він може не втримати плацдарму і неминуче загине. І вийде тоді, що генерал-майор Обрубський мав рацію: не треба було лізти поперед батька в пекло. А коли так, начувайся, Десятинников. Командир дивізії пригадає тобі, як міркував ти свого часу, і всі невдачі звалить на тебе.

Відповідати за переправу через Дніпро довелося, звичайно, і дуже скоро. Та генерал-майор Обрубський, як це не дивно, підходив тепер до цього діла зовсім з інших позицій: тепер він дорікав командирові полку за зрив вдало розпочатої третім батальйоном операції.

Це приголомшило майора. На язик так і просилося сказати: "Нещодавно ж ви дорікали мені за цю операцію". Проте не сказав, стримався.

- Ви бачили, товаришу генерал-майор, - захищався Десятинников, - під який вогонь потрапили наші човни. Адже це не ніч.

- Що?! - Обрубський, видно, тільки й ждав того. - Учити нас будете, коли і як форсувати Дніпро? Це наказ командуючого армією, товаришу майор! Виконуйте його, і без всяких фокусів, коли не хочете піти на лаву підсудних. Що б там не було, а полк повинен утримати за собою плацдарм. Чули? Інакше можете не показуватися мені на очі!

Наступ німецьких батальйонів на плацдарм розбивсь-таки об вогняну завісу корпусної та дивізійної артилерії. Піхота розбіглася чи впала на полі бою, танки стояли на підступах до окопів обгорілі, а то і зовсім спотворені прямим влученням фугасів. Але бій за плацдарм не припинився. Потопивши у дніпрових хвилях човни з піхотою та боеприпасами, німецька артилерія знову перенесла вогонь на окопи третього батальйону. В окопах не сподівалися, щоб ворог так швидко поновив наступ, і тому думали якийсь час, що це звичайний артналіт, розрахований на деморалізацію, на вимотування сили.

XVII

Та час ішов, а вогонь не припинявся, до того ж був надто щільним та інтенсивним, таким, як і перед масовою атакою танків. Це примусило командирів батальйону вжити на всякий випадок

заходів. І старання їхні виявилися недаремними: ще не припинився вогонь, а з урочищ пішла на фланги німецька піхота.

Напад її був такий раптовий і такий масований, що фланги не витримали: частина оборонців одразу ж упала під проливним автоматним вогнем, решта змушена була відступити під захист флангових кулеметів.

- Займайте оборону по обидва боки траншеї – і ні кроку назад! – грізно крикнув Кирило Вернидуб тим, що відступали під його захист. – Німці можуть зайти тепер і з тилу, будьте обережні.

Він тримав ручний кулемет і тільки іноді давав якесь розпорядження; більше припадав щокою до своєї зброї і палив із неї до тих пір, поки у прострілюваному ним секторі не ставало чисто. Тоді кидав гарячковий погляд ліворуч чи праворуч і знову припадав до кулемета, рішучий і нещадний, супроводжував свої черги крутими словами:

- Криши їх, хлопці!

І хлопці кришили. Налякані втратами німці схитнулися було, однак ненадовго: ті, що заволоділи окопами, ухитрилися – таки закидати кулеметників гранатами. Всі інші ворожі солдати скористалися моментом і знову кинулися вперед, потиснули оборонців лівого флангу.

Захищатися було дуже незручно, як і вранці, під час першої атаки. Але тоді німців ішло порівняно небагато, а в батальйоні було кому зустрічати їх. Тепер він порідів, і незручність відчувалася на кожному кроці. Хоч по атакуючих стріляли всі і з усіх видів зброї, удар приймали на себе передні, всього лиш кілька чоловік, а їх легше було зламати, ніж тих, що захищаються всією лавою.

Командир мінометної батареї гарячково шукав порятунку. В його руках така могутня сила – близько ста п'ятдесяти стволів артилерії, та як він скористається нею, коли усе змішалось, не розбереш, де зараз наші, а де німці. Викликати вогонь на фланги? Але що це дасть? Коли б це раніш, тепер пізно: німці напірають не тільки із флангів, вони обходять окопи і з фронту, і з тилу. Хіба... прийняти вогонь на себе? Адже наші в окопах, а німці за окопами, їх і коситимуть послані з лівого берега снаряди.

Думка видалася лейтенантові Гладкому щасливою, а знахідка рятівною,

- Товаришу майор! – підбіг він до замполіта. – Іншого рятунку не бачу, дозвольте викликати вогонь на себе!

Гайворон різко обернувся на голос командира батареї, кинув погляд на одне й на друге крило оборони і, подумавши, ствердно кивнув головою.

- Гарзд. Хай буде так... Попередьте людей! – звелів командирові батальйону. – Іншого рятунку немає, викликаємо вогонь на себе!

Якийсь час кулеметно-автоматну колотнечу порушували лише глухі пахкання фанат. І раптом плацдарм струснувся від неймовірної сили вибухів. Удари несподівані, вкрай приголомшливі,

а смерть всюдисуша. І гітлерівцям нічого не лишається, як шукати рятунку в окопах батальйону капітана Залужного.

Невдала спроба перекинути на правий берег боеприпаси і тим допомогти батальйонові, який утримує плацдарм, змусила командування армією кинути в бій авіацію. Розвідувати ворожі батареї не було вже часу, отож пілоти мали вилетіти на бомбування тоді, як фашисти відкриють вогонь по переправі чи по плацдарму. Їхня поява деморалізує ворожі батареї і дасть можливість нашій піхоті форсувати ріку.

Буде чи не буде це надійна підтримка - час покаже, полк майора Десятинникова так чи інак знову мав готуватися до переправи, і якомога швидше. Обстановка підказувала командирам: ворог докладає всіх зусиль, щоб скинути радянських воїнів у Дніпро, мусять і вони вживати заходів, аби того не сталося.

Довідавшись про ці заходи, полковник Зайченко визнав за необхідне поговорити з командиром полку. За цим разом розмова йшла по телефону.

- Оскільки Гайворона немає, цікавлюся, товаришу майор, у вас: провели серед бійців відповідну роботу, мобілізували на штурм Дніпра комуністів?

- Так точно.

- На той берег мають іти найбільш боездатні підрозділи, зважте на це.

- Йдемо мало не всі, товаришу полковник, отож вибирати, вважайте, ні з кого.

- Це гірше.

Зайченко помовчав, видно, збирався з думкою.

- Ви усе ще гніваєтесь на мене?

- Якщо по щирості, таки гніваюсь.

- Даремно. Не помиляється тільки той, хто нічого не робить.

- Помилки бувають різними. Для третього батальйону, наприклад, було б набагато ліпше, коли б ми з вами на час його формування були поряднішими.

- М-да? А вам не здається, що ви все-таки багато дозволяєте собі?

- Не здається. Перед смертю, як знаєте, усе можна. Я очолюю групу, яка готується форсувати Дніпро, а це таке діло, звідки можна й не повернутися.

І знову німецькому командуванню було не до плацдарму. Радянська артилерія відкрила по передньому краю їхньої оборони ураганний вогонь, а Дніпро заволокла густа димова завіса, з якої виринали іноді виповнені солдатами човни та плоти. З усього видно було: на штурм ріки йде цього разу значно більше війська, і це примусило гітлерівців бити по переправі з усіх наявних поблизу стволів. Та тільки-но заговорила їхня артилерія, як з-за Дніпра показалися ескадрильї радянської штурмової авіації і вже першим зальотом похитнули такі надійні, здавалося, розрахунки німців.

Береги Дніпра дзвеніли від оглушливих артилерійських пострілів, стрясалися від вибухів снарядів і бомб. А плацдарм

чадів недогарками танків і ждав, чим закінчиться той поєдинок. Його не чіпали вже ні німці, ні наші, хоч і перші, і другі думали про нього, бо зчепилися, власне, через нього. Мовчали і ті, що вціліли на плацдармі після вогню корпусної артилерії. Їх небагато лишилося в окопах, та й окопи мало чим різнилися від глибоких воронок, виритих стоп'ятдесятид-воміліметровими снарядами. Он лежать поруч із бійцями обидва командири рот, біля них – командири взводів – ті, що вціліли після попередніх боїв за плацдарм і на плацдармі. Знайшли нарешті й комбата. Йому теж не потрібна допомога, він ніколи вже не встане й не крикне на повний голос: "За Батьківщину, вперед!" Осколок зірвав йому череп, розкидав по траншеї мозок, якому велено було думати про всіх.

Тяжко поранений і замполіт, ще тяжче – командир першої роти. За старшого був тепер Кирило Вернидуб – єдиний із командного складу, що, незважаючи на рани, міг ще ходити і командувати. Це він розставив усіх дванадцять бійців, що лишилися неушкодженими, по окопах: одних із кулеметами охороняти фланги, інших – зносити поранених, відкопувати забитих.

Фельдшер теж втратив свій нечисленний медичний персонал. Санітари полягли разом із бійцями, яких вони несли на перев'язку. А роботи у нього багато, і тому помічниками йому стають самі поранені. У них немає ні знань, ні досвіду, ще менше лишилося сили, однак ті, що можуть якось орудувати руками, беруть на себе і цей обов'язок.

– Де лейтенант Гладкий? – звернувся замполіт до бійців, що принесли пораненого радиста.

– На командному пункті, товаришу майор, – відповів за всіх Мірошник.

– Покличте його до мене.

Мірошник повернувся через кілька хвилин і доповів, що лейтенант Гладкий не може зараз прийти.

– Чому не може?

– Він плаче, товаришу майор.

Гайворон підвів голову, глянув на бійця недовірливим поглядом. Потім опустився на вистелену під ним шинелю, скривився від болю.

– Скажіть... – Він знову затих, дослухався до своїх ран. – Скажіть йому, нехай не крає собі серце. Адже це я розпорядився викликати вогонь на себе. Він не винен.

У землянці запала глибока тиша. Навіть тяжкопоранені перестали стогнати. Було таке враження, що вони вперше почули цю новину і здивувалися.

І раптом з Дніпра, з-під самого берега, долинуло до них гучне, таке знайоме і таке рідне зараз "ура". Канонада не припинялася, земля, як і раніш, стрясалася од вибухів, дзвеніла від безперервного гулу, але "ура" покривало той гул, ставало дедалі гучнішим.

– Наші, товаришу майор! – влетів знадвору Кирило Вернидуб. – Наші переправилися через Дніпро, ідуть сюди, на плацдарм!

Поранені підвели голови, світять слабими, але й повеселілими

вже очима.

- Ну, слава Богу. Здається, кінчилися наші митарства.

Гайворон пробує підвестися на ліктях, але біль різко віддається у грудях, валить його на нехитре солдатське ложе.

- Ну що ж, - мовив згодом. - Ідіть, товаришу Вернидуб, зустрічайте наших достойно, як і слід зустрічати переможцям. Я, здається, не зможу.

- Єсть, товаришу майор, зустрічати достойно!

Гайворону нема чим дихати, і він помітно слабне. Поранені лякаються тієї слабості, пробують заспокоїти.

- Кріпиться, товаришу майор. Тепер уже небагато залишилося. Прийдуть ось наші, відправлять у госпіталь, а там нестрашно, там не дадуть померти.

- Це ви днів п'ять, здається, як із госпіталю, - співчував інший, - та й знову туди.

- Сподобався, мабуть, - жартує через силу Гайворон.

- А все через нас, - подає голос Омелько Найда.

- Чому ж через вас? Це все через фашистів.

- Не кажіть. Могли б і не йти з нами тієї ночі в атаку, не вести через німецькі заслони, через Дніпро. А ви повели, не зреклися нас, як інші...

- Мене не могло не бути серед вас. Ми ж земляки, Найдо, діти однієї матері - України.

Найда, видно, не все ще сказав, вмощується зручніше й говорить притишеним голосом:

- Ми хоч і малограмотні, товаришу майор, а добре розуміємо, до чого воно йшлося тоді, під час першої атаки. Перебили б нас німці як божих телят. А ви не дали нам загинути смертю безславних, ризикнули повести слідом за артилерійським валом. Ніде правди діти, багато полягло наших хлопців -

і тоді, коли йшли на окопи, і пізніше. Та й німців наклали немало, і діло зробили неабияке. Здається, не будуть тепер колоти очі зрадою та окупацією. Чи будуть, га, товаришу майор?

- Не будуть, Омельку, не посміють! А хто посміє - плюнеш тому межі очі.

- Боюсь, що слини на всіх не вистачить.

- Нічого-нічого. Війна ця даром так не мине. Вона багатьох і багато чому навчить.

XVIII

Плацдарм розширився того дня і вглиб, і по фронту. На тому місці, де оборонявся третій батальйон, порядкували вже сапери генерал-майора Обрубського, через Дніпро будувався понтонний міст для танків і артилерії.

Командир дивізії відчитував саме когось із саперів за не-своєчасне впорядкування командного пункту, як збоку, в траншеї, показалася висока постать командуючого армією в оточенні кількох офіцерів і групи автоматників.

- Струнко! - хриплим з несподіванки чи й старості голосом скомандував Обрубський. - Товаришу генерал-лейтенант! Довірена

мені дивізія форсувала всім своїм складом Дніпро, веде бої по розширенню плацдарму.

Командуючий привітався з Обрубським, потім - із Зайченком.

- Ну, то як ви, міцно стали на цьому березі?

- Так точно, товаришу генерал-лейтенант!

- Молодці. Чудово провели операцію. Просто блискуче. І несподівано, і блискуче... До речі, я хотів би бачити майора Гайворона.

- Майор Гайворон евакуйований у госпіталь, товаришу генерал-лейтенант.

- Поранений?

- Так точно. І тяжко поранений.

- Хм. Шкода... У вас є списки тих, що першими переправилися на правий берег і утримували плацдарм до приходу дивізії?

Обрубський глянув на Зайченка, Зайченко - на Обрубського.

- На жаль, не підготували. Але ми зараз...

- Товаришу старший лейтенант, - звернувся командуючий до свого ад'ютанта. - Займіться списками, а ви покажіть, генерале, свої позиції.

Обрубський повів командуючого у штаб.

Поки тривала бесіда, ад'ютант зв'язався із 169-м стрілецьким полком, зажадав списки батальйону, який першим переправився на правий берег і забезпечив наступ дивізії, всієї армії. Та начальник штабу пояснив, що батальйон форсував Дніпро після важких боїв на підступах до переправи, в яких зазнав значних втрат, форсував з ходу, без відома штабу, і тому штаб не знає, в якому складі висадився він на правий берег.

- То уточніть, коли так.

- Це дуже важко. Загинув штаб батальйону, навіть писарі рот, а з ними загинула і вся документація.

Коли доповіли про це командуючому, той спохмурнів, втратив навіяний успіхами дивізії настрій.

- Ну що ж, - розпорядився він, подумавши, - хай дають тоді списки батальйону в тому складі, який він мав перед боями на підступах до переправи. Зрештою, то теж були бої за переправу, ті люди теж заслуговують високої нагороди.

Почувши, що мова йде про нагороду, полковник Зайченко перший кинувся до апарата. Та поспішність виявилася його черговою, цього разу фатальною, помилкою: полк не мав таких списків.

- Як це розуміти? - суворо подивився на нього командуючий. - Ви можете сказати, що все це означає?

- Батальйон складався зі щойно мобілізованих.

- Ну то й що?

- Їх не встигли узяти на постачання, товаришу генерал-лейтенант.

Командуючий звик за час війни до всяких повідомлень, але це і його приголомшило.

- Он як! - звів він на перенісці брови. - То їх уже немає? Батальйон, виходить, загинув?

- Так точно. Окрім поранених, яких евакуйовано вже, і дванадцяти чоловік рядового та сержантського складу, відве-

дених на формування.

Командуючий довго дивиться суворо-зосередженими очима на Зайченка, потім - на генерала Обрубського.

- Добре, виходить, воюєте. Батальйон встиг за ці дні обезсмертити себе, бійці його заслужили звання Героїв, а ви не встигли узнати їхні імена, взяти на постачання. Що ж вони у вас хоч їли усі ці дні!

Обрубський не виправдувався. Мовчав і Зайченко. Та мовчання не врятувало їх, воно наштовхнуло генерал-лейтенанта на іншу думку.

- Ви знайомі з наказом командуючого фронтом користуватися першою-ліпшою нагодою і форсувати Дніпро?

- Знайомі, товаришу генерал-лейтенант.

- Чому ж тоді ініціатива майора Гайворона розцінювалася вами як сваволя?

Командуючий ждав добру хвилину, та так і не діждався сподіваної відповіді.

- Пишіть про все це, товариші, рапорт. Доведеться розглянути його там де треба. Багато не обіцяю, однак із постачання обох вас, мабуть-таки, зніму.

XIX

А тим часом у штабі сто шістдесят дев'ятого стрілецького полку сталася подія, про яку довго йтимуть потім у підрозділах розмови. Як тільки полк розширив плацдарм і закріпився на нових рубежах, з-за Дніпра прибули його тили й одразу ж заходилися копати окопи та землянки, сховища для боєприпасів, продуктів постачання. Прийшов просити копачів і старший лейтенант Закревський - йому теж потрібне своє приміщення, отож потрібні й сапери. У штабі не встигли пообіцяти їх, як Закревського покликав до себе командир полку.

- Мене ознайомили з вашою інформацією про нашу бесіду з майором Гайвороном на підступах до Дніпра, - почав він без всяких передмов. - Скажіть, як це розуміти?

Закревський робить вигляд, ніби нічого не знає про те.

- Не треба прикидатися, старший лейтенанте. Я не такий наївний, щоб повірити у вашу непричетність до цього діла. Мене не цікавить, як і з чиею допомогою це зроблено. Скажіть, нащо ви це робите? Які у вас є підстави не довіряти мені як командирові полку?

- Я не вам не довіряв, товаришу майор. Мене цікавив замполіт.

- Неправда! Слухали в моїй землянці чи під моїми дверима. І потім: які у вас були підстави запідозрювати майора Гайворона в лихих намірах?

- Розмови з бійцями вів занадто підозрілі.

- Хіба? А те, що саме майор Гайворон повів щойно мобілізованих бійців на штурм Дніпра, що саме ті бійці відвожували для нас плацдарм за Дніпром, пішли на видиму смерть - викликали вогонь на себе, а таки утримали рубіж до підходу головної

сили, – це що, по-вашому, підстави для підозри чи наслідки тих розмов?

Закревський блудить очима, однак на слово ніяк не спробиється.

– Ось що, старший лейтенанте, – мовив Десятинников, хмурячись. – Або самі доповідайте, або я доповім кому слід, що ви скомпрометували себе як уповноважений Смершу.

– Чому, товаришу майор?

– Бо не там шукали ворогів, де треба було шукати.

Закревський не став сперечатися. Зрозумів, видно: командир полку не перемінить свого рішення, – і попрохав дозволу йти. Та тільки-но він обернувся і ступив крок до виходу – двері прочинилися і на порозі стала людина в куфайці, із забинтованою по самі очі головою.

Старший лейтенант спинився нараз, дивився на зашого приголомшеними очима.

– Това... товаришу майор! – оступився до столу. – Це він... це той... розстріляний!

Тепер і Десятинников втратив мову, чує – холоде в жилах кров. А людина в куфайці ступила крок уперед, приклала руку до забинтованої голови і, осилюючи німеч, доповіла:

– Товаришу майор! Рядовий третього батальйону Убийкінь прибув для продовження служби.

В землянці було тихо як у могилі.

– Стривайте, – оговтався зрештою командир полку. – Як же це... Вас судили ж і розстріляли, на моїх очах закопували в землю.

– Ожив я там, товаришу майор. Куля, виявляється, не пробилла череп, зрикошетила й пішла під шкірою аж до потилиці, всього лиш оглушила мене. Ну, а з могили видряпався, неглибока була.

Десятинников усе ще не вірить.

– То ви самі прийшли до нас чи вас послано?

– Мене послали в госпіталь, а там я довідався, що наш полк форсував Дніпро, відзначився в боях, і попросився до вас. Так що дозвольте служити, товаришу майор. Слово честі, я не винен.

Десятинников осилке спазми й ковтає, хвилюючись, слину, зрештою виходить з-за столу.

– Ну, що тепер скаже уповноважений Смершу про Убий- коня і його дезертирство?

1964р.